

LABÁDI GERGELY

FORDÍTÁST OLVASNI

(Kis János *Kupás Lőrincz és Ilona[.] annak lánya* című
elbeszélésének kontextusai)

„Ezek [a második osztálybeli írók] a' tudomány országában megannyi földmivelők, mesteremberek, iparúzők és kereskedők, kik [...] a' szellemi élvezetet és hasznát többek közt eszközlik mint a' legtudósabb munkák írói, mert népszerűbbek, könnyebben érthetők, 's az olvasók nagyobb számához szólnak.”

Kis János

Ez a tanulmány egy 1805-ben megjelent, nem különösebben ismert Kis János-fordítással, az azt tartalmazó kiadvánnyal és lehetséges értelmezéseivel foglalkozik. A mintegy 35 lapos szöveg egy kétkötetes szöveggyűjtemény második részében található, címe: *Kupás Lőrincz és Ilona[.] annak lánya. Egy olyan történet, melly kiváltképpen az olvasást szerető leányoknak hasznos lehet.*¹ Az elbeszélésre, mint az történni szokott, véletlenül bukkantam, amikor néhány évvel ezelőtt olyan, a 18–19. század fordulóján született szövegekkel kezdtem el foglalkozni, amelyeket bár címük szerint többnyire számon tart a szakirodalom, meglehetősen ritkán készül róluk elemzés: egyszerűen a „kis” szövegekre voltam kíváncsi. A „kis” jelző, mint az előbbi leírás is érzékelteti, nem értékítélet, hanem egy műnek a magyar irodalmi és irodalomtörténeti hagyományban (kulturális örökségben) betöltött szerepét jelöli.² Ilyen szövegnek gondolom a magyar nyelvre fordított érzékeny irodalom jelentős részét, például *A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Életét* vagy a *Herfort és Klárikát*, az olyan pedagógiai regényeket, mint az *Ifjabbik Robinzon* és az *Okosdi Sebestyén*, az első regénysorozatokat (*Rózsa-szín Gyűjtemény*, *Téli és Nyári Könyvtár*) vagy mondjuk *A' Magyar Pámélát*. Az adódó elemzési szempontok persze korántsem újak: a narratív vizsgálatok vagy az érzékenységekutatás mellett kézenfekvőnek tűnik a triviális irodalommal, az olvasástörténettel, a magyar felvilágosodás olvasással és írással kapcsolatos beállítódásaival foglalkozni. Az „olvasási düh” nyomán

¹ *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája, az az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek*, a' mind a' két nemi lévő ifjúság' számára egynehány nevezetes német írók munkáiból fordította KISS János, Nemes-Dömölki Prédikátor, I–II, Pesten, N. Kiss István Könyv Árosnál, 1805, II, 133–170. (Ugyanebben az évben Trattner címlapjával is megjelent a kiadvány: *Gyermekek és ifjak Tárháza*, Pest, Trattner Mátyás betűivel, 1805. Okáról lásd Kis János *Poétai munkái, Kis János jól talált arcképével*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Hartleben Adolf tulajdona, 1865, XL.) Online: <http://www.kiad.hu/bibl/kisjanos1805/kupaslorintz.pdf> (2009.10.12).

² Történelem és örökség fogalmát David Lowenthal nyomán használom. Lásd *A kulturális örökség*, szerk. ERDŐSI Péter, SONKOLY Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2004, 55–82, 463–492.

azonban felemás érzések, bizonytalan benyomások támadtak bennem. E zavar valószínűleg annak köszönhető, hogy előzetes elképzeléseim (még inkább: vágyaim) szerint a „földmivelők, mesteremberek, iparúzők és kereskedők” által készített szövegek – mint a mottóban áll – „könnyebben érthetők” lesznek, mivel „az olvasók nagyobb számához szólnak”.³

Az első bekezdés után, azt hiszem, nem teljesen fölösleges azzal kezdenem e másodikat, hogy elismerem: a „Vissza a »kis« szövegekhez!” módszertani felszólításának több okból is nehéz (egy másik nézőpontból: lehetetlen) eleget tenni. Az általános elméleti és gyakorlati problémák fényében⁴ az esetleges eredmények legalábbis kétségesnek tűnnek. Mégis csábító e felszólítás, mert minden elméleti belátás ellenére azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a „kis” szövegek vizsgálata révén valami olyan válik láthatóvá, amit egyébként nem lehet vagy legalábbis nehéz észrevenni, és hogy talán így „közelebb” lehet kerülni a „nagy” szövegekhez, „jobban” megérthetünk egy korszakot. Ám ezek a remények csak felemásan teljesülhetnek,⁵ ha egyáltalán. Nem csak az elvárások elméleti tarthatatlansága, illetve a vizsgált szövegek sajátosságai⁶ az okai e kudarcnak. Egyszerűen nehéz megértenem azt a nyelvet, azt a kultúrát, amelyik nem kezd semmit például a „po’sonyvári késértő lélek” váratlanul izgalmas intésével: „A’ ki egyszer az én Szabadításomra esküszik, az önnön maga magára hagyatatik: a’ Történet, nem én fogja őtet vezérelni, és szabadon, nem pedig magát lekötelezve kelletik néki munkálkodni [...] soha őtet a’ Történetekbe őriznem, vagy tanátsommal segíteni szabadságomba nintsen.”⁷ A kiemelt részletben természetesen nem pusztán a „történet” egykorú homonímiája (’esemény’ és ’véletlen’) az izgalmas, hanem az, hogy a regény főszereplőjének adott útmutatás nemcsak a regény világán belül bír jelentéssel, mivel egyúttal (szándékosan vagy véletlenül) e regénytípus szerkesztési elveinek megfogalmazása is. A mondatban rejlő feszültség elbeszéléstechnikai lehetőségét azonban a regény nem használja ki, és a korabeli regényértelmezések vagy legalább reflexiók között sem találtam semmilyen utalást az ehhez hasonló megjegyzések jelentőségének felismeréséről.

Mindezek után némi magyarázatra szorul, miért írok e Kis János-fordításról. Egyrészt úgy gondolom, hogy mint annyi másik, a 18–19. század fordulójáról származó szöveg, a legkülönbözőbb megközelítések számára lehet érdekes: az érzékenység fogalomtörténeti feldolgozásától kezdve az olvasás-, nevelés-történeten és az ifjúsági irodalom kérdése-

³ Kis János Superintendens’ *Emlékezései életéből maga által feljegyezve*, I–II, Sopronban, Özvegy Kulcsárné’ betűivel, 1845–1846, II, 150.

⁴ GÁNGÓ Gábor, *Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok: Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről*, Világosság, 43(2002), 182–183.

⁵ A nem esztétikai olvasásmódnak, valamint az elidegenítés módszerének lehetőségeiről és korlátairól lásd TAKÁTS József, *Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijarat, 2007, 29–54.

⁶ Más szövegtípusok esetében a lehetőségek is mások. Lásd pl. Robert DARNTON, *Lúdanyó meséi – A nagy macskamészárlás: Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*, ford. MERÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1987, 15–123.

⁷ [Joseph Aloys GLEICH], *Farkasvölgyi Imre a’ vagy po’sonyvári késértő lélek, egy tsuda történet Korvinus Mátyás idejéből*, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály költséggel, 1807, 24 (kiemelés: L. G.).

in át a médiamentális-kutatásig. Másrészt pedig – és ez a döntő – bár magából a szövegből és a kiadványból, valamint a róla szóló megnyilatkozásokból hiányoznak azok a támpontok, amelyek az elbeszélés egyes elemeinek helyi értékére reflektálnának, egy tulajdonsága mégis kiemeli a többi közül: a fordítás alapjául szolgáló német elbeszélés ismeretében a magyar szöveg változtatásai szembetűnők, a kor- és kultúrspecifikus részeket könnyebben azonosíthatók. Ezek segítségével pedig a korabeli magyar nyelvű irodalom egyes tendenciái is jobban megragadhatók. Tanulmányom ennek megfelelően három részre oszlik: először a forráskiadványt és -elbeszélést mutatom be, majd Kis János kiadványát a keletkezés- és befogadástörténet által kijelölt pedagógiatörténeti kontextusban helyezem el, végül megkísérlem a szöveget az irodalmi érzékenység egykorú koncepciói közt értelmezni.

1. „gyermeki gyenge szíveket” – Hamburgi múzsák

1.1. A kiadvány forrása

Kis János először egy 1804. júniusi levelében említi Kazinczynak a *Gyermekek' és ifjak' bibliotekáját*, ahol egyúttal a forráskérdést is tisztázza: „Kiss István fogadta, hogy Campe Kinderbibliothek című munkájából régen szedegetett gyűjteményemet kiadja.”⁸

Joachim Heinrich Campe a gyermekirodalom egyik megalapítójának számít,⁹ akinek népszerűsége és jelentősége módszertani újításainak köszönhető: a különböző korú gyermekeket nem egységesen kezelte, hanem három fejlődéslélektani szintet állapított meg, elkülönítve a 7 éves korig, 7–10 és 10–12 éves kor közötti időszakot. A gyermekirodalom egyes alkotásait e három csoport valamelyikéhez rendelve publikálta, hogy minden gyermek értelmi-lelki sajátosságait figyelembe vevő szöveg- és anyagszervezési szabályoknak megfelelően készült alkotásokkal találkozhasson a könyvekben. A legkisebbeknek szánt művekben nem szerepelhettek például rossz emberek: ha az emberi hibákat akarta a szerző ábrázolni, akkor azt csak állatok képviselhették. A többi csoport esetében is csak akkor kapcsolódhatott emberi szereplőhöz negatív tulajdonság, ha a mű végére megjavult. Campe a *Kleine Kinderbibliothek* előszavában közölte ezeket a szabályokat, és azt állította, hogy elveinek helyességét gyakorlati úton ellenőrizte, az általa nevelt gyermekek segítségével rostálta ki a nem érthető, nem gyönyörködtető, nem tanító szövegeket.¹⁰ Campe azonban önreklámozó gesztusainak is köszönhetette a nevéhez kapcsolódó gyermekirodalom-reformer éthoszát: a gyermekirodalom korábbi alkotásait

⁸ Kis János Kazinczy Ferencnek, 1804. június 3. = KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, III, Bp., MTA, 1893, 198.

⁹ Hans-Heino EWERS, *Joachim Heinrich Campe als Kinderliterat und als Jugendschriftsteller = Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818)*, szerk. Hanno SCHMITT, Wiesbaden, Harrassowitz, 1996, 170.

¹⁰ *Kleine Kinderbibliothek*, kiad. J. H. CAMPE, neue Auflage, Wien, gedruckt im k. k. Taubstummeninstitute, 1789, I, 3v–4r; *Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung*, kiad. Hans-Heino EWERS, Stuttgart, Reclam, 1998, 35; Almut SPALDING, *Elise Reimarus (1735–1805) the Muse of Hamburg: A Woman of the German Enlightenment*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2005, 238.

már pályája kezdetén alkalmatlannak minősítette, és ennek egyik elvi nyilatkozatát – ez a magyar fordítás szempontjából később fontos lesz – éppen a *Kinderbibliothek* első kiadásában, az akkor még *Hamburgisches Kinderalmanach* címmel megjelenő zsebkönyv előszavában fogalmazta meg.¹¹

Az almanach 1778 és 1785 között összesen 12 kötetben jelent meg, a kiadvány népszerűségét jelzi, hogy már 1782-ben megindult az első kötetek újrakiadása. Campe az első utánnyomás során is módosított az eredeti kiadáson: a szövegek sorrendjét megváltoztatta, kivette a kalendáriumi részeket, hogy erősítse az olvasókönyvjelleget, az első kiadás 12 kötetét hatba vonta össze, a mű címét pedig *Kleine Kinderbibliothek*-ra változtatta.¹² Nem sokkal később, 1785-ben a 12 éven aluliaknak szánt könyvek írásával, tehát a gyermekirodalommal elvi okokból felhagyott,¹³ de *Kinderbibliothek* címmel 1807-ben és 1815-ben is megjelentette a sikeres szöveggyűjtemény egy-egy hitelesített kiadását.

A Kis János által használt közvetlen forrás mindazonáltal nem határozható meg, mivel a *Kleine Kinderbibliothek*-nek a 18–19. század folyamán számos jogosult és jogosulatlan utánnyomása volt, amelyekben nem csak a sorrend térhet el, de még az ugyanazon évben ugyanazon kiadónál megjelentek esetében sem feltétlen egyeznek a felvett darabok.¹⁴ Én egy 1789-es bécsi kiadást használtam, amelyben a száztizenkét magyar szövegből mindössze hétnek nem sikerült megtalálnom az eredetijét.

1.2. Az eredeti elbeszélés

A Kis János-féle *Kupás Lőrincz és Ilona[.] annak lánya* forrása a campei életkor szerinti beosztásban a 10–12 éveseknek szánt *Lorenz und Leonore, eine lehrreiche Geschichte, besonders für junge Mädchen, welche das Lesen lieben* című elbeszélés.¹⁵ A címben szereplő Lorenz egy fogadós, Leonore az ő lánya. A fogadós példásan viszi gazdaságát és üzletét, vendégeit lenyűgözi kedélyessége, és hálásak neki, mert mindenkinek tud hasznos tanácsokat adni, mivel fiatal korában a vásárokat járva kiismert számos vidéket. Felesége, Anna holland nő, mindenben segíti férjét, példásan vezeti a háztartást, de a történet nagy részében hallgat. Egyedül lányuk neveléséről folytatott vitákban hallatja hangját. Lorenznek nem tetszik, hogy Leonore olyan iskolába jár, ahol csipkét verni tanul, ahelyett, hogy otthon harisnyát kötne, édesanyjától sütni tanulna, nem

¹¹ EWERS, *Joachim Heinrich Campe...*, i. m., 171.

¹² SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 238–240.

¹³ EWERS, *Joachim Heinrich Campe...*, i. m., 176; EWERS, *Kinder- und...*, i. m., 37–38; Dagmar GRENZ, *Von der Nützlichkeit und der Schädlichkeit des Lesens: Lektüreempfehlungen in der Mädchenliteratur des 18. Jahrhunderts = Geschichte der Mädchenlektüre: Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, szerk. Dagmar GRENZ, Gisela WILDKENING, Weinheim–München, Juventa Verlag, 1997, 26. Campe fordulatának korai magyar visszhangja: *A' Könyv-Írókhoz*, Mindenés Gyűjtemény, 1789, II, 3–9, különösen: 7.

¹⁴ SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 218, 241.

¹⁵ CAMPE, *Kleine...*, i. m., IV, 204–232. Átiratomban online is elérhető: <http://www.kiad.hu/bibl/kisjanos1805/lorenzundleonore.pdf> (2009.10.12).

tetszik neki, hogy lánya a *Pamelát* olvassa. Az anya azonban mindig megvédi lányát, nem azt a sorsot szánja neki, amit férje, nem akarja, hogy fogadóné legyen. A lány a háztartás feladatai helyett olvas, érzékeny leveleket ír egy Seufzer nevű nevelőnek, aki érzékeny olvasóvá/emberré nevelte. A nevelő végül elköltözik, lelkésznek áll szülőfalujában, de megismerteti Leonorét Erdmann-nal, egy városi tisztviselővel, aki hozzá hasonlóan érzékeny ember. Az apa meghal, a lány hozzámegy Erdmannhoz, az anya eladja a fogadót és lányához költözik. Leonore és férje érzékeny életet élnek: könyvtárat gyűjtenek, társaságot fogadnak, olvasás, levélírás, felolvasások töltik ki napjaikat. Lányuk születik, akit egy énekes játék nyomán Ariadnének neveznek el. Életvitelüket azonban nem fedezik bevételeik, adósságba keverednek, alkalmazottaik meglopják őket, a férj iszákos lesz, végül mindenüket elárverezik. Leonore édesanyja is meghal. Leonore egy kis fészerben meghúzódva, magányosan alvó gyermeke fölött megbánja korábbi életét, belátja, hogy édesapjának igaza volt. Másnap a falu jótevő tisztartónőjéhez fordul, aki először leszidja, de mégis lehetőséget ad neki, amivel Leonore élni tud: fiatal lányok nevelője lesz, akiket „a nők igaz kötelességére tanít”,¹⁶ családja sorsa pedig jóra fordul.

Az elbeszélés első alkalommal két részletben, a 12 kötetes *Hamburgisches Kinder-almanach* 7. és 8. kötetében jelent meg 1781–1782-ben. Szimptomatikus, hogy az a két újabb közlemény, amely az eredeti elbeszéléssel foglalkozik, pontatlanul adja meg az első kiadást: Gerhard Sauder azt állítja ugyanis, hogy a 8., míg Almut Spalding viszont azt, hogy a 6–7. kötetben jelent meg.¹⁷ A *Lorenz und Leonore* Sauder szerint másodszor az 1782-ben induló hatkötetes kiadás negyedik kötetében látott napvilágot,¹⁸ az általam forgatott bécsi kiadás szintén abban hozza, de bő két évtizeddel később egy, „az utolsó kéz” nyomán készített, szintén bécsi impresszumú változat például már az ötödik kötetben adja közre.¹⁹ Ez utóbbi kiadások értelemszerűen egyesítik az először két részletben közölt történetet.²⁰

Ahogy az első megjelenés adataiban, úgy a szerző azonosításában sem egyezik Sauder és Spalding véleménye. Az elbeszélés szerzőjeként egyes kiadásokban E. R. van megadva (máshol még a monogram is elmaradt), amit Sauder feltételeSEN Eleonore Rödernként old fel.²¹ Az 1782-ben megházasodott Röderer férjezett nevén (Eleonore Thon) sokat publikáló író, levélregények, drámák, kisebb elbeszélések fűződnek nevéhez. Ezzel szemben Spalding, Sauder javaslatára nem reflektálva, Elise Reimarusszal, a német felvilágosodás számos kiemelkedő alakjával (Lessingel, Mendelssohnnal) szoros szellemi kapcsolatban lévő írónővel azonosítja a *Kleine Kinderbibliothek* E. R.

¹⁶ *Uo.*, IV, 232.

¹⁷ Gerhard SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen und Dokumente*, Stuttgart, Metzler, 1980, 348; SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 255. Állításomat a hetedik kötet egykorú kritikájára alapozom, amelyből kiderül, hogy abban még csak az elbeszélés első része jelent meg. A. G. WALCH, *Campe J. H.: Kleine Kinderbibliothek. Bdch. 7. – Rezension*, Allgemeine deutsche Bibliothek, 49. kötet, 18.2(1782), 549.

¹⁸ SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen...*, i. m., 348.

¹⁹ Joachim Heinrich CAMPE'S *Kinder-Bibliothek*, Ausgabe der letzten Hand, V, Wien, bey V. Ph. Bauer, 1813, 198–232.

²⁰ CAMPE, *Kleine...*, i. m., IV, 220. Vö. CAMPE'S *Kinder-Bibliothek...*, i. m., 218.

²¹ SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen...*, i. m., 349.

monogrammal jelölt szövegeinek szerzőjét.²² Spalding attribúciója – ez a magyar fordítás szempontjából jelentőséggel bírhat – meggyőzőbb, hiszen Campe hamburgi éveiben (1777–1785), a *Robinson, der Jüngere* és a *Kleine Kinderbibliothek* kiadása idején nem csak a Reimarus családdal, de magával Elisével is szoros kapcsolatban volt. Campe egyengette az író első publikációinak útját, és számos E. R. monogramú szövegről egyértelműen bizonyítható, hogy Elise Reimarus a szerzőjük, ezért ebben a szóban forgó elbeszélés kapcsán sincs okunk kételkedni.²³

2. „*mint gazd'aszszony, mint házastárs és mint anya*” – Neveléstörténeti kontextus

2.1. A pedagógiai érdeklődés

Kis János 1846-ból visszatekintve pályakezdésére, a századforduló körül kiadott Knigge-, Meiners-, Seiler-fordításokra, első munkái keletkezését hasonló indokokkal magyarázza: célja a „magyar olvasás” „megkedveltetése”, a „nevelésben észrevett hiányok” pótlása volt.²⁴ Választott pályája (lelkész és tanár) ismeretében a kortárs pedagógia iránti érdeklődése egyáltalán nem meglepő, ráadásul lehetősége van közvetlenül tapasztalni a változásokat, hiszen külföldi tanulmányútja idején, 1791–1793-ban jelennek meg a Campe és munkatársai által szerkesztett, jelentős részben általuk is írt, korszakos jelentőségű *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Erziehungswesens* utolsó kötetei.²⁵ Kis János bizonyosan ismerte a sorozatot, visszaemlékezései szerint nem sokkal hazatérte után már használta egyes darabjait.²⁶ Campe munkássága, pontosabban a *Kinderalmanach* mint lehetséges előkép Kis életművében egyébként már az 1797-ben és 1798-ban megjelent *'Sebbe való könyv'* kapcsán is felvethető, mivel nem pusztán a megcélzott olvasóréteg és az olvasáshoz fűződő normatív elvárások hasonlóak,²⁷ hanem a kalendáriumi részek beiktatásával a kiadványok szerkezete is. A *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája* 1802-ben leadott²⁸ kéziratának anyaga tehát egy olyan szellemi környezetből származik, amely Kis munkásságát a kezdetektől meghatározza.

²² SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 218–219.

²³ Franklin KOPITZSCH, *Joachim Heinrich Campe in Hamburg und Trittau – Schriftsteller, Erzieher und Aufklärer = Visionäre Lebensklugheit*, i. m., 72–74; SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 221–223.

²⁴ Kis Emlékezései..., i. m., II, 121–123, 137–138.

²⁵ Christian KERSTING, *J. H. Campes „Allgemeine Revision” – das Standardwerk der Pädagogik der Aufklärung = Visionäre Lebensklugheit*, i. m., 179–194.

²⁶ Kis Emlékezései..., i. m., I, 132.

²⁷ *Kalendárium és 'Sebbe való Könyv. Azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*, kiad. Kis János, Pozsonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, [1798], 2r–v. A Mindenes Gyűjtemény korábban hivatkozott cikke a *Kleine Kinderbibliothek* ismeretéről tanúskodik: *A' Könyv-Írókhoz*, Mindenes Gyűjtemény, 1789, II, 3–9.

²⁸ Kis János Kazinczy Ferencnek, 1804. november 9. = KAZINCZY *Levelezése*, i. m., III, 228.

2.2. A fordítás „idegensége”

Kis János említett korai munkáinak, és különösen a *Gyermekek' és ifjak' bibliotekájának* pedagógiatörténeti fogadtatása egyöntetű: a felvilágosodás-korabeli magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági irodalmat áttekintő Fehér Katalin a tanító és szórakoztató célzattal készült pedagógiai művek, az első eredeti magyar gyermekkönyv, a *Flóri könyve* előtti „nemes erőfeszítések” közé sorolja.²⁹ Fehér értékelése egybevág Döbrenteiével, aki már 1809-ben ugyanebben a szellemben nyilatkozik Kis kiadványáról, amikor a Gyulay családnál végzett nevelői munka részeként készülő saját gyermekkönyvről számol be Kazinczynak: „Bizonyos az, hogy Literaturánk' ága, a' Nevelésre tartozó könyvekben még szükségét lát, 's az enyém se fogja még azt kitölthetni, mert a' mező itten széles, tágas. Seelman Károly fordította a' Thieme Kinderfreundját, Bersi Salzmant, de Kis, a' Sopronyi, tette, úgy gondolom ebben a' legelső nevezetes lépést az ő Gyermekeknek és Ifjaknak irtt Bibliothekájával. Én nem fordítok e' Munkában, hanem inkább a' két Haza földjeiken alkalmaztatható elbeszéléseket, irok, a' Magyar gyerekek, úgy, mint magyar gyerekek.”³⁰ Döbrentei e korai levele különösen fontos, mert bár az addig megjelent csekély számú magyar nyelvű pedagógiai irodalom kiemelkedő darabjának tartja Kis munkáját, hangsúlyozza „idegenségét”, az ideális gyerekkönyvet tehát kultúra-függő alkotásként értelmezi.

Döbrentei felismerésével kortársai között persze egyáltalán nincs egyedül: a felvilágosodás projektjének megvalósításán munkálkodó magyar fordítók (vagy legalábbis jó néhányan közülük) hamar szembesülnek azzal a kérdéssel, hogy miként lehet egy másik kultúrkör problémáira adott válaszokat a magyar viszonyok között alkalmazni, milyen mértékben kell módosítani őket. A 18–19. század fordulóján született különböző megoldások mindannyiunk számára ismerősek: van, hogy pusztán a neveket magyarítják, így lesz Gottlieb Ehrenreichből Tiszteleti Gottlib;³¹ van, hogy az eredeti szöveg változatlanul hagyása mellett lábjegyzetekbe sűrítve közlik a magyar viszonyok közt szükséges tudnivalókat.³² A beavatkozás radikálisabb formái viszont azok a megoldások, amelyek során a magyar viszonyok között fölösleges, sőt, a fordítók szerint esetenként inkább káros részleteket kihagyták a művekből – különösen a babonassággal vigyáztak, nehogy újab-

²⁹ FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában*, MKSz, 116(2000), 92, 94.

³⁰ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1809. március 3. = KAZINCZY *Levelezése, i. m.*, VI, Bp., MTA, 1895, 262–263.

³¹ *Erköltői Könyvetske, Iratott a' pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra* KÁMPÉ J. H. által, Nyomtatott N. Szebenben, Hochmeister Márton Ts. K. privilegiált [!] Könyv-nyomtató által, [1802], 1.

³² *Barátságos oktatás: Hogy Kellessék Egy Ifju Aszszony Embernek magát a' díszes erköltsőkben méltóképpen formálgatni*, Irattatott Német nyelven MEYER András által, melyből Magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges Jegyzésekkel bővítette SZERENTSI NAGY István, Nyomtatott Po'sonban és Budán, a' Benedickt Mihály és Tarsai költségével, 1783, a4v–a5v; *Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv* SALZMANN által Német Nyelven, IGAZ Simon által ki-adatott Magyar Nyelven, Kassán, Ellinger János Ts. és Kir. prov. Könyv-nyomtatónál, 1797, 37, 115.

bakkal ismertessék meg az elviselésükre nem elég felkészült olvasót.³³ Érdekes megoldással kísérletezett Rudolf Zacharias Becker német területeken népszerű *Noth- und Hilfsbuchlein*-jának magyar kiadója, amikor nemcsak a német neveket változtatta meg, hanem „ruhát is Magyarat adatott, a' Német öltözet helyett, az ebben a' könyvben szóba jövő emberekre, a' rajzolatoknak metzözjével”.³⁴ Nem kívánom a felsorolt megoldásokat összevetni a korabeli fordításelméletekkel, az eredetiségről vallott nézetekkel, az elképzelések hátterében azonban a legtöbb esetben nincs olyan egyértelműen kitapintható elméleti érdeklődés, mint Döbrentei Kármánig visszanyúló originalitás-eszménye esetében.³⁵ Gyakorlati megoldásaikat mégis érdemes számon tartani, mivel ezek a pedagógiai és népfelvilágosító törekvések állnak Kis János magyarításának hátterében is.³⁶

2.3. A fordítás „eredetisége”

A *Gyermekek' és ifjak' bibliotekája* „Magyar édes Anyák”-at megszólító ajánlása összevetve Campe előszavával már maga is jelzi azokat a különbségeket, amelyek a korabeli német és magyar viszonyok közti eltérésekből származnak.³⁷ Feltűnő, hogy a magyar változat gyökeresen más pozíciót vesz fel: teljesen hiányzik a kortárs gyermek-könyv-irodalommal való összehasonlítás, ennek megfelelően a Campe által követett, részben már ismertetett szabályok bemutatása sem történik meg a magyar kiadásban. Ez két lényegi különbséghez vezet. Döntő jelentőségűnek gondolom, hogy az olvasmányok életkorok szerinti szétválasztását nem végzi el Kis János: gyűjteménye mindhárom korosztály szövegeiből válogat (arányaiban: 65–30–10), és egyáltalán nem különíti el a kiválasztott darabokat a megcélzott olvasóközönség értelmi-lelki fejlettségének megfelelően, sőt amennyiben a cím ebben a formában valóban tőle származik, kiterjeszti a szövegek érvényességét. A *Kinderbibliothek* Campe előszava szerint ugyanis kizárólag a 6–12 évesek igényeinek kielégítését célozza meg, tehát a magyar változat címében szereplő „ifjak” (a 12 év fölöttiek) egyáltalán nem megszólítottjai a forráskiadványnak.³⁸ Azt,

³³ Lásd pl. *Protestánsbeli köz emberek olvasó könyve: A' városi és falusi Magyar Protestáns Köznépnek 's különösen az alsóbb Oskolákban tanuló Ifjúságnak hasznára készítettett* D. SEILER Friderik György munkája szerint, Pozsonyban, Wéber Simon Péter betűivel, 1802, 1v; BUDAI Pál, *A' köznép babonái és balvélekedései ellen való prédikációk (Nagybajom, 1811–1824)*, s. a. r. SZACSVAY Éva, SZALÁNSZKI Edit, Bp., L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2005, 16.

³⁴ *Szükségben segítő könyv*, német nyelvből magyarra fordítva, és Magyar országhoz alkalmaztatva KÖMLEI János által, Pesten, Stáhel Jó'sef és Kilian Könyv-árosnál, 1790, VII.

³⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 308.

³⁶ A fordításelméletekről lásd SZAJBÉLY Mihály, „*Idzadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001, 72–73, 116–132.

³⁷ KIS, *Gyermekek...*, i. m., I, IIr–IIIv; CAMPE, *Kleine...*, i. m., I, 3r–6v.

³⁸ Campe a *Kinderbibliothek*-ban a gyermekek számára is közöl úti beszámolókat, de kifejezetten az ifjaknak szánja a regényeket helyettesítendő a *Sammlung interessanter Reisebeschreibungen*-ben olvasható útleírásokat. Lásd EWERS, *Joachim Heinrich Campe...*, i. m., 176–177; GRENZ, *Von der Nützlichkeit...*, i. m., 26.

hogy a német változat gondos osztályozásához képest nemcsak a véletlen eredménye a magyar kiadásban az olvasók és szövegek meglehetősen elnagyolt egymáshoz rendelése, hanem valóban kulturális különbségekkel magyarázható, azt két, 19. század elejéről származó további példa is igazolja. Az első példa a Kis János-féle változat egykorú értelmezéséről tanúskodik: Pápay Sámuel *Magyar literatúrájában* olvasható ismertetése szerint a *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája* nemcsak az „ifjúság”, hanem „az alsóbb rendű polgárság' oktatására” is szolgál.³⁹ A másik példa az oktatási irodalom egykorú magyar értelmezéséről árulkodik: a szegedi Somogyi Károly Megyei Könyvtár állományában Bessenyei *Anyai oktatását*, Meyer korábban idézett munkáját és Kis János 1798-as fordítását, az *Erköltsi oktatást* tartalmazó kolligátum üresen maradt lapjain egy 19. század elejéről származó, hosszabb bibliográfiai feljegyzés olvasható. E jegyzet együtt tárgyalja a gyermekek, a nők és a köznép oktatását-nevelését tárgyaló szakirodalmat, jóllehet Nyugat-Európában ekkor (azaz 1798 után) már egyértelműen a nem és életkor szerinti megkülönböztetés van napirenden.⁴⁰

Az előző bekezdésben tárgyalt eltéréssel szorosan összefügg a Kis-kiadás másik döntő különbsége: Campe elképzelése szerint a szövegek életkorok szerinti megkülönböztetésével a *Kinderbibliothek* alkalmassá válik arra, hogy a gyerekek önállóan is fel tudják dolgozni a benne található darabokat. A tartalmi elemeken túl a párbeszédes forma, a szövegek metaforikusságának visszaszorítása, az értelmező „hang” állandó jelenléte a biztosítéka annak, hogy egyszerűen nem vonhatnak le „rossz”, „hibás” következtetéseket belőlük. A magyar kiadvány viszont – a cím által sugalmazottakkal, és többször magukkal a szövegekkel⁴¹ ellentétben is – egyáltalán nem feltételezi, hogy a gyerekek önállóan is képesek feldolgozni az olvasottakat, a magyar gyermekek esetében csak az anyák közreműködése révén teljesülhet az eredeti nevelési célkitűzés: „[E]z a' könyv, ha Gyermekeitek' kezébe adjátok 's azokkal olvastatjátok, legalább is ártatlan mulatságot fog nékik adni; ha pedig azt Magatok olvasgatjátok, 's a' benne foglalt dolgokat kedves tanítványaitoknak azzal a' kellemetességgel és nyájassággal adjátok eleikbe, a' melly Néktek tulajdonotok, úgy nem tsak mulatsággal, hanem valóságos haszonnal is fog járni.”⁴²

Kömlel János munkájában felhívja ugyan a figyelmet, hogy nem szabad abszolutizálni a kulturális különbségeket, ez ugyanis nem feltétlen a nemzet/iség függvénye, a különböző kultúrákban az azonos társadalmi csoporthoz tartozók mentalitása lényegében

³⁹ *A magyar literatúra' esmérete*, írta PÁPAY Sámuel, vármegyei táblabíró 's uradalmi fiskális, Veszprémben, Számmer Klára' betűivel, 1808, 456.

⁴⁰ A kolligátum jelzete: F.c. 108. Lásd EWERS, *Kinder- und...*, i. m., 9; Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, *Volksaufklärung: Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1990, II, XXII.

⁴¹ Pl. Kis, *Gyermekek...*, i. m., I, 164–165, 185, 202.

⁴² Kis, *Gyermekek...*, i. m., I, IIIr. Ez természetesen nem zárja ki, hogy „német módra” is használhatták a kiadványt, az egyik lexikonban olvasható Brassai Sámuel-életrajz legalábbis így szól: „Atyja a kis Samut nem adta kollegiumba, hanem egész 12 éves koráig maga oktatta, még pedig eredeti módon. Nem magyarázgatott sokat, nem is prelegált, hanem mihelyt fia jól tudott olvasni, minden további lecke nélkül kezébe adta Robinsont, a gyermekek és ifjak Bibliotékáját, a Kisdetek Tárházát, a Hármass Históriát stb.” *A Pallas nagy lexikona*, III, Bp., Pallas, 1893, 652.

azonos,⁴³ mindazonáltal a *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája* magyar nevelésméleti kontextusát vizsgálva nem teljesen társtalan a német források hasonló módosításokkal történő átvétele. A *Ratio Educationis* kívánalmainak megfelelő ábécés- és olvasókönyvek elbeszéléseinek zömét Friedrich Eberhard von Rochow *Der Kinderfreund*-jából vették át a szerzők.⁴⁴ A Rochow olvasókönyvében bemutatott világ könyvhasználati szokásait vizsgálva feltűnő, hogy kizárólag a vallási témájú könyvek, egészen pontosan csak a Biblia és az énekeskönyv bukkannak fel, a *Der Hirte* című elbeszélés⁴⁵ pásztora például mindig maga mellett tartja Bibliáját és énekeskönyvét. A pásztor azonban forgatja is e könyveket: egy szép reggelen a 104. zsoltár olvasása nyomán támad benne az elhatározás egy jobb, a társadalom számára hasznos életre, amit a falusi közösség, amint az az efféle példázatokban történni szokott, hálásan viszonz. A magyarországi tankönyvekben azonban az átvétel során a történet érdekes átalakuláson megy keresztül: mind az olvasás momentuma, mind annak említése kimarad, hogy a pásztor magával hordja Bibliáját, énekeskönyvét. A magyar változatok csak a szép reggelt és a legelő nyáját említik, a magyar pásztorban már ezek után ugyanazok a „kegyes gondolatok” és „jó fel-tételek” támadnak, mint az olvasó porosz pásztorban, és természetesen ugyanazokra a következtetésekre is jut.⁴⁶ A Campe-fordítás ajánlásában követett eljárással egybevágónak gondolom, hogy a magyar tankönyvírók és -fordítók nem adnak a magyar pásztor kezébe nyomtatott könyvet. A magyarországi népoktató iratok tehát nem reflektálnak arra, hogy az általuk közvetített tudásanyag összekapcsolódik a tudás megőrzését és átadását a társadalom nagyobb részében biztosító médiumnak, a szóbeliségnek leváltásával.⁴⁷ A tankönyvírók több esetben kifejezetten helybenhagyják a tudásátadás hagyományos útját, a szóbeli közlést és a gyakorlati példaadást, az írásbeli oktatás felvetése alig több pusztán lehetőségnél. Amit meg akarnak változtatni, az legfeljebb a mintacsoport kiválasztása: nem az őseket kell követni, hanem az „okos”-okat, a tőlük szerzett ismeretek megerősítik a könyvekből szerezhetőket, ami egyúttal legitimálja az ismeretszerzés új útját is.⁴⁸ A magyar tankönyvek módosításai abból a szempontból nem meglepők, hogy a bevett elképzelés szerint a természet önmagában Isten munkájának, az isteni rendnek a bizonyítéka, a szerzők-fordítók is erre a hagyományra támaszkodnak. A könyv önmagában viszont – a kortársak számára a 18. század utolsó évtizedének egyik nagy tanulsága

⁴³ „...még a' leg tudósabb Nemzeteknél is tsak köz-nép a' köz nép”. KÖMLEI, *Szükségben...*, i. m., XI.

⁴⁴ *A magyar olvasástanítás története*, szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, Bp., Osiris, 2001, 48–51.

⁴⁵ Friedrich Eberhardt von ROCHOW, *Der Kinderfreund: Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*, Berlin, Der Kinderbuchverlag, 1985, 24.

⁴⁶ A teljesség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy egy Kis János által fordított tankönyvben az elbeszélésnek egy olyan változata szerepel, amelyben megjelenik a 104. zsoltár, de nem pásztor az olvasó, hanem egy élete alkonyán elmélkedő öreg, s ő is csak a „szép természet” szemléléséből származó örömök”-re való reflexióként üti föl a zsoltárt. Lásd SEILER, *Protestánsbeli...*, i. m., 70–71.

⁴⁷ Lásd még LABÁDI Gergely, *Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban*, Iskolakultúra, 2008/7–8, 82.

⁴⁸ LABÁDI Gergely, *Az olvasó pásztor: A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 63–78; LABÁDI, *Az olvasással...*, i. m., 79–85. A problémáról német példák alapján: BÖNING-SIEGERT, *Volksaufklärung...*, i. m., 1990, I, XXVII–XXVIII.

– meglehetősen veszélyes. Nemcsak a francia forradalomra vagy a Martinovics-összeesküvésre kell gondolnunk, ahogy azt a nádor tette 1795-ben,⁴⁹ hanem arra a Rousseau nyomán elterjedt, de az őt követő Campe által is csak 1785-ben teljesen felvállalt elképzelésre, mely szerint a gyermekek kezébe könyvet adni kifejezetten természetellenes,⁵⁰ vagy egy lelkész-tanító azon radikális véleményére 1795-ből, mely szerint az olvasás általában véve is luxus, alapvetően kívül esik az ember természetes igényein.⁵¹

Mindezek ott munkálnak a háttérben, amikor a felvilágosodás-korabeli magyar oktatási-nevelési irodalom meglehetősen ambivalensen és reflexiók nélkül viszonyul az olvasáshoz. Ahhoz persze nem fér kétség, hogy a tudás könyvekből történő elsajátítása a modernizálódó társadalomban a szocializáció alapeleme, a gyerekek olvasási, valamint helyes értelmezési képessége, írásbeli jártassága jövőbeli sikereik záloga. A gondot az okozza, hogy a korabeli elit számára nem ellenőrizhető módon használják az alfabetizált társadalomba belépők új képességeiket.⁵² Hogyha tehát tudatosak a *Gyermekek' és ifjak' bibliotékája* jelzett módosításai, akkor ez az ambivalencia működhet a háttérben, ezért szükséges az anya közvetítő-értelmező (előadó) szerepe, aminek logikus következménye, hogy főként a szövegek életkor szerinti elkülönítése is. A magyar kiadvány érdeme eszerint „csak” az, hogy az önálló olvasás ha nem is hasznos, de legalább nem káros a gyermekekre nézve.

2.4. A lakhely- és nemspecifikus nevelésemélet

Ha a *Gyermekek' és ifjak' bibliotékájában* egymás után sorjázó versikéket, párbeszédek, történeteket olvassuk, egyöntetű kép alakul ki a válogatás alfabetizációhoz fűződő viszonyát illetően: az írni-olvasni tudás magától értetődő képesség, használata azonban nem előfeltétele az új ismeretek megszerzésének, hiszen a könyvekből szerzett tudásra nagyon ritkán történik utalás. Az írás-olvasás sokkal inkább a reflexió eszköze, mivel a gazdaság állapotának nyomon követése, a munka megszervezése érdekében jegyzőkönyvet, gazdasági számadást kell vezetni, és ebbe a körbe tartozik az újságolvasás és a praktikus célokat követő levélírás is. Hasonló kép rajzolódik ki a korabeli magyar oktatási-nevelési irodalmat vizsgálva,⁵³ de míg a tankönyvek a városi és a falusi élet minősége között nem tesznek különbséget, addig a Kis–Campe-féle szöveggyűjtemény egyértelműen ez utóbbi előnyeit-szépségeit hangsúlyozza. Nem is annyira a felnőttek világa

⁴⁹ SÁNDOR LIPÓT főherceg nádor *Iratai*, kiad., tan. MÁLYUSZ Elemér, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1926, 825–828, 845–848.

⁵⁰ EWERS, *Kinder- und...*, i. m., 31–38.

⁵¹ Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1977, 54. Lásd még RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008, 148–183.

⁵² Kaspar MAASE, *Kinder – Medien – Generationenambivalenz: Zum Jugendmedienschutz seit dem 18. Jahrhundert*, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 2006, 112–128.

⁵³ LABADI, *Az olvasással...*, i. m.

különbözik – arról ugyanis nem sok derül ki –, hanem a gyerekeké. A városi olvasókat megszólító *A' városi életnek örömeiben*⁵⁴ például az események lefolyása mellett a narrátor is egyértelművé teszi, hogy a testi-szellemi-lelki fejlődés szempontjából a falun élők egyértelműen előnyösebb helyzetben vannak, a városi mulatságok csak az érzékeket „kábitják”. A városban élő Ilona ennél fogva valójában már az indulásnál hátrányos helyzetben van.

Kupás Ilona helyzetét tovább nehezíti, hogy lány létére szeret olvasni – valamint az, hogy erről a *Werther* és a *Siegwart* megjelenése után írta példázatát Elise Reimarus. Az érzékeny irodalom 1770-es évek közepére eső csúcspontja után ugyanis egyre erősebbek az érzékenységet támadó hangok. Ez az olvasáspedagógiai kritika elsősorban a nőkre irányul, mivel a családról alkotott új elképzelésekben meghatározó a szerepük, a nő feleségként és anyaként az érzelmi és nevelési közösséget jelentő család középpontja.⁵⁵ A nemi szerepek megoszlásának karikatúraszerű összegzését kapjuk, ha összevetjük a magyar kiadás ajánlását és előfizetési listáját. Az előbbiben ugyanis a megszólított „Magyar édes Anyák” magasztos, nélkülözhetetlen nevelői szerepéről olvashatunk, az utóbbiról pedig mindent elárul a címe: *A' Subscribens Uraknak Neveik*.⁵⁶ A jelenség meglepő, hiszen az előfizetési listák a korban nem feltétlen nemi meghatározottságúak, ám egyben jele a nevelés kérdéseinek férfijogú irányításának.⁵⁷

A női művelődés lehetőségeiről alkotott elképzelésekben bekövetkezett változásokra utal, hogy az 1780-as évek elején magyarul még nem az olvasástól, az olvasás révén megszerezhető tudástól óvják a nőket, lányokat, éppen ellenkezőleg, a minél nagyobb tudás megszerzésére biztatják, és legfeljebb az ismeretek helyes felhasználására intik őket.⁵⁸ Pedig Rousseau nyomán a Habsburg Birodalom sajtótermékeiben már az 1760-as évektől kezdve megfigyelhető az az elképzelés,⁵⁹ mely szerint a nők olvasása már önmagában veszélyes: az olvasás immár nem az erényes élet jele, hanem a semmittevésé, és a nők képzését a hasznos, társadalmi szerepük szempontjából szükséges tevékenységre szorítanák vissza.⁶⁰ Német nyelvterületen Campe volt a leghevesebb képviselője an-

⁵⁴ KIS, *Gyermekek...*, i. m., I, 107–108.

⁵⁵ Gerhard SAUDER, *Der empfindsame Leser*, Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts, 8(1983), 10–12.

⁵⁶ KIS, *Gyermekek...*, i. m., II, 228.

⁵⁷ Dessewffy elvárja leendő feleségétől Campe *Theophronjának* olvasását. Lásd VADERNA Gábor, *Nevelés és Bildung: A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében*, Sic Itur ad Astra, 59(2009), 117–148.

⁵⁸ *Kisdedek' Tudománnyal tellyes Tárháza, melly azoknak szíveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágosításokra készített* Frantzia Nyelven BEAUMONT Mária által, mostan pedig Magyar nyelvre fordítatott, Első darab, Kolo'sváratt, a' Reform. Kollegium Betüivel Kaprontzai Ádám által, 1781, 1–11; MEYER, *Barát-ságos oktatás...*, i. m., 68.

⁵⁹ Andrea SEIDLER, *Frauen als Lesepublikum unterhaltender Periodika im achtzehnten Jahrhundert*, Szeged, Scriptum, 1999; Andrea SEIDLER, *Das Idealbild der Frau in Wiener Wochenschriften der 60er und 70er Jahre des 18. Jahrhunderts*, Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, 13(1999), 91–106.

⁶⁰ GRENZ, *Von der Nützlichkeit...*, i. m., 16–28; Susanne PELLATZ, *Pubertätslektüre für Mädchen am Ende des 18. Jahrhunderts: Der „väterliche Ratgeber“ = Geschichte der Mädchenlektüre*, i. m., 35–49.

nak az elképzelésnek, amely a női olvasást különösen veszélyesnek ítélte,⁶¹ ennek megfelelően a *Gyermekek' és ifjak' bibliotekája* történeteiben a társadalmi nemi szerepekről vallott uralkodó felfogáshoz illeszkedve a lányoknak a jó anya, feleség és háziasszony szerepet kell betölteniük, tehát ha helyesen akarnak cselekedni vagy kedveskednének szüleiknek, akkor sütnek, főznek, varrnak, vásárolni tanulnak. A fiúk nevelésében és tevékenységeikben ellenben fontosabb, bár korántsem kizárólagos szerepet játszik a könyv: Imre „valami szépet olvas” föl édesanyjának, Lajoska hangsúlyozza, hogy „jó könyvekből” tanul.⁶²

A *Kupás Lőrincz és Ilona*[.] annak lánya nemcsak az alább részletesen tárgyalandó „magyarítások” miatt különleges, hanem azért is, mert a kiadványban azon kevés szöveg közé tartozik, amelyek a reflexió tárgyává teszik az olvasást. Ebből a szempontból három momentumot tartok fontosnak kiemelni: mint az alcím is mutatja (*Egy olyan történet, mely kiváltképpen az olvasást szerető leányoknak hasznos lehet*), az olvasással kapcsolatos intés kifejezetten nemi meghatározottságú; a példázat az alsóbb hivatalnok-értelmiséggel közel azonos rangú polgári rétegre irányul (lásd Ilona látogatóit, ismerőseit, férjét), amely maga is rendelkezik alkalmazottakkal; legvégül pedig, hogy az írni-olvasni tudás képessége az értelmező hang szerint kizárólag gyakorlati célokat szolgálhat.

3. „mind a' ketten elhitették magokkal” – Érzékeny irodalom és érzékenységekritika

Amikor August Walch idézett kritikájában a fiatal lányok figyelmébe ajánlja a *Lorenz und Leonorét*, akkor „az érzékeny olvasmányok káros hatásairól” szóló szövegként jellemzi az elbeszélést.⁶³ Kétszáz évvel később e kortárs értelmezést ugyan nem idézi Gerhard Sauder, de egyetért az általa kijelölt kontextussal, hiszen az érzékenységgel forrásait, dokumentumait összegyűjtve az elbeszélések és regények között publikálja a szöveget.⁶⁴ A *Kupás Lőrincz és Ilona*[.] annak lánya esetében a tét az, lehetséges-e igazolni, hogy az egykorú és a kétszáz évvel későbbi német értékelés szerint az „empfindsame Lektüre”, az „Empfindsamkeit” problematikáját tárgyaló írás magyar közegben is releváns a 18–19. század fordulóján. Kérdés tehát, lehet-e aktuális 1805-ben a Kis János-féle szövegváltozat, a magyar „érzékenység” problematikáját tárgyalja-e, vagy a német forrás nyomán pusztán a „káros könyvek” igen régi toposzának felelevenítéséről van szó.⁶⁵ A válaszhoz előbb meg kell vizsgálni a 18–19. század fordulójának bibliográfiai adatait, majd a szöveg Kis János által végrehajtott módosításait, legvégül az elbeszélés világának lehetséges egykorú, magyar nyelvű párhuzamait.

⁶¹ GRENZ, *Von der Nützlichkeit...*, i. m., 22.

⁶² KIS, *Gyermekek...*, i. m., I, 167, 229.

⁶³ WALCH, *Campe...*, i. m., 549.

⁶⁴ SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen...*, i. m., 256–268.

⁶⁵ SCHENDA, *Volk ohne...*, i. m., 93–107.

3.1. *Empfindsam: érzékeny? Fogalomtörténet és bibliográfia*

Van egy eléggé figyelemreméltó, bár tudomásom szerint részletesebben nem elemzett különbség a nyugat-európai és a magyar irodalomtudomány előfeltételei között az „érzékenység” kutatása esetén: ha ugyanis feltételezzük, hogy egyazon jelenségről van szó – amelynek jellemzőit Debreczeni Attila foglalta össze⁶⁶ –, akkor érdemes azt is figyelembe venni, hogy a német és az angol kultúrában olyan fogalmak vizsgálatára kerül sor, amelyeket a kortársak neológiként érzékeltek. Ennek megfelelően előbb divatjelenségeként, utóbb a Sterne *Sentimental Journey*-jével (*Empfindsame Reiséjával*) megnyíló irodalom- és kultúrtörténeti korszakként kritizálták-értelmezték az érzékenységet.⁶⁷ A magyar nyelvben és irodalomban ezzel szemben az „érzékeny”, „érzékenység” kifejezések nem számítottak neológiának. Nem a történeti-etimológiai szótár adatai vagy a nyelvtörténet tanulsága az érdekes,⁶⁸ mivel aszerint valójában a *sentimental* és az *empfindsam* sem újítás, hanem az, hogy a 18–19. század fordulóján magyarul egyszer sem nevezik üres divatszónak vagy értetlenkednek jelentésnélküliségén, meghatározhatatlanságán, mint Lady Bradshaigh vagy John Wesley.⁶⁹ Csokonai *Culturájában* idegen szóalakkal megnevezve csak külföldi hóbortként tűnik föl, Döbrentei szerint pedig nem is volt Magyarországon érzékeny korszak, hiszen 1821-ben kelt intése szerint Bölöninek azért nem szabad kiadni Goethe *Wertherét*, nehogy „a német földön volt Wertheriade itt reprodukáltassék”.⁷⁰ Ez egyébként egybevágni látszik azzal az 1810-es Pressburger Zeitungban olvasható értelmezéssel, amely szerint a német kultúra sem egységesen fertőzött az „Empfindeley” betegségétől, mivel vannak még romlatlan vidékek.⁷¹

A „szentimentális” a magyar irodalmi kritikában csak az 1810-es években a schilleri tipológia érvényre jutásával jelenik meg,⁷² és tudomásom szerint az „érzékenység” az irodalomértés kategóriájaként is csak ekkor bukkan fel a schilleri tipológia romantikus ártértelezésének⁷³ megfelelően a régiak és újak vitájának kontextusában: „Aranykorú írójokon kitündöklök mindenütt a’ szép képzés az erős lélekkel párosúlva, és a’ felleng

⁶⁶ DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, It, 80(1999), 12–29.

⁶⁷ GEORG JÄGER, *Empfindsamkeit und Roman: Wortgeschichte, Theorie und Kritik im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1969, 34–44.

⁶⁸ HADROVICS László, *Magyar történeti jelentéstan: Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*, Bp., Akadémiai, 1992, 315, 317.

⁶⁹ ERİK ERÄMETSÄ, *A Study of the Word 'Sentimental' and of Other Linguistic Characteristics of Eighteenth Century Sentimentalism in England*, Helsinki, 1951, 22.

⁷⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Minden munkája*, s. a. r. VARGHA Balázs, II, Bp., Szépirodalmi, 1973, 421, 423–425; Döbrentei Gábor Bölöni Farkas Sándornak, 1821. augusztus 20., MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4^l, Írók levelei egymáshoz, II, 47.

⁷¹ *Ueber Empfindeley: Einige Bemerkungen*, Pressburger Zeitung, Dienstag, den 15ten May 1810, 310.

⁷² CSETRI Lajos, *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával*, ItK, 1983, 463–481; CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 337–354, 376–390; SZAUDER József, *Génusz száll... = Sz. J., A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 224–247.

⁷³ PETER SZONDI, *Antike und Moderne in der Ästhetik der Goethezeit = P. Sz., Poetik und Geschichtsphilosophie, I, Studienausgabe der Vorlesungen*, II, kiad. Senta METZ, Hans-Hagen HILDEBRANDT, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974, 11–267, itt: 149–165.

ész' szállása a' jó ízléstül fékezve; harmóniás melódia nálok a' beszéd elhelyeztetése – alig találsz alacsony vagy habozó metaforát, alig fennhéjázó gondolatot a' valóban nagy helyében; alig érzékenykedésre vagy éppen érzékenységre hajló érzékenységet, az írás módja mindég a' dologhoz és az írás neméhez alkalmaztatva, pennájok nem keresi a' ketseket, mintegy magoktól teremnek alatta, minden gondolat, minden érzemény, minden szó a' maga helyén van”.⁷⁴ E szövegrészletben Dessewffy József valószínűsíthetően a campei érzékenységekritika fogalomhármását (Empfindsamkeit, Empfindlichkeit, Empfinden)⁷⁵ magyarázza, ami összességében alátámasztja Debreczeni Attila azon törekvését, hogy a (magyar) irodalmi érzékenységet a szentimentalizmus schilleri fogalmához kötve tárgyalja.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy ne lehetne korábbi jelenségek esetében érzékenységről beszélni, de a kultúrák közötti különbség legalábbis tudatosabb fogalomhasználatot feltételez az „érzékeny/szentimentális” irodalmi jelenségek kijelölésekor. A szakirodalmi, értelmezési hagyomány ugyanis sokszor olyan előfeltevések foglya, amelyeket mi már (még) nem osztunk.⁷⁶ Amennyiben tehát a *Kupás Lőrincz és Ilona*], annak lánya „érzékenysége” relevanciáját nem a szakirodalom nyomán kívánom meghatározni, a korabeli magyar irodalom „érzékenysége” felmérése az első feladat. Abból indulok ki ugyanis, hogy egy lexéma vizsgálatakor „a szövegkorpusz mintegy magától összeáll: mert azok (és csak azok!) a szövegek tartoznak hozzá, amelyekben a lexéma előfordul”.⁷⁷ Nem túl impulzív, de biztos módszer, hiszen ha egy szövegről szerzője, fordítója, kiadója hangsúlyos helyen, ti. a címlapon valamilyen összefüggésben azt állítja, hogy „érzékeny”, akkor érdemes akként kezelni. A következő táblázatban Petrik Géza bibliográfiájának CD-változata alapján 1770-től 1849-ig tízéves szakaszokra bontva közlöm az érzékeny/érzékenység alakok címlapon való felbukkanásának alakulását:

1770–1779	1780–1789	1790–1799	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
0	2	23	15	18	18	9	2

Talán meglepő az adatsor alakulása, még ha nyilvánvalók is a forrás fogyatékoságai. Legsúlyosabb probléma, hogy a korszak jelentős kéziratos irodalmáról ez a táblázat nem mond semmit. Stoll bibliográfiája ebből a szempontból sajnos nem használható, mivel

⁷⁴ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1819. június 20. = KAZINCZY *Levelezése*, i. m., XVI, Bp., MTA, 1906, 419. Azonban fontos hangsúlyozni, hogy az érzékenység filozófiai-pszichológiai fogalomként a tudományos nyelvben a 18. század végén Magyarországon is gyakran használt kifejezés.

⁷⁵ Joachim Heinrich CAMPE, *Von der nöthigen Sorge für die Erhaltung des Gleichgewichts unter den menschlichen Kräften: Besondere Warnung vor dem Mofefehler die Empfindsamkeit zu überspannen* = *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*, dritter Theil, kiad. J. H. CAMPE, Anhalt-Dessauischen Erzieherungsrath, Hamburg, bei Carl Ernst Bohn, 1785, 393–434.

⁷⁶ SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? (Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei)* = Sz. M., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 149–163.

⁷⁷ GÁNGÓ, *Filozófia...*, i. m., 180.

bár az 1800–1839 közötti időszakban jelentős az „érzékeny” szövegek száma (6, 5, 5, 6), de a leírás mélysége nem egyenletes, a legtöbb esetben nem egyértelmű, hogy a tétel feldolgozója értelmezi-e érzékenyként a szöveget, vagy maga a kézirat, és a válogatási elvek miatt több fontos kézirat is kimarad. Petrik pedig csak az önálló nyomtatványok címlapját, illetve a folyóiratok egy részének tartalomjegyzékét közli, tehát egyáltalán nem biztos, hogy ha egy szerzője által érzékenynek tartott szöveg esetleg ki is lett adva, feltétlenül megjelenik a bibliográfiában. Végezetül egy „lexéma előfordulása” természetesen nem korlátozódhat csak a címekre – elég csak Bessenyei 1770-es években nyomtatásban is megjelenő érzékenységet értelmezéseire utalni. Egy majdani részletes elemzés során a címek vizsgálatakor figyelemmel kell lenni arra is, hogy milyen szerepben fordul elő a szóalak: műfaji megnevezés része-e, vagy a szerzőre, esetleg az olvasóra vonatkozik-e, és további különbséget jelent az is, hogy vallásos vagy világi szövegek címlapján található-e a kifejezés.

Mindazonáltal a Petrik-adatsor tanulságos, ha figyelembe vesszük, hogy a 18–19. század fordulóján jelennek meg az első olyan kiadói vállalkozások, amelyek kifejezetten regényeket kívánnak sorozatban megjelentetni, valamint a műfaj peritextuális elemeinek magyarországi története is igazolja az érzékeny regényolvasók „tömeges” megjelenését,⁷⁸ ugyanúgy, mint az „érzékenyjátékok” színlapjai, nézői.⁷⁹ Mindezek mellett megemlékezve a „szentimentális” 1810-es évektől datálható elterjedéséről, a *Bácsmegyei-átdolgozás tendenciájáról*,⁸⁰ illetve figyelembe véve, hogy Kazinczy pandektái harmadik kötetében megőrizte az idézett Pressburger Zeitung-cikket,⁸¹ informatívnak bizonyul az előbb közölt táblázat, hiszen ha másról nem, az érzékenység fogalmának trivializálódásáról mindenképpen fontos adattal szolgál, s ekként Csokonai és Döbrentei idézett kortársi véleménye is újragondolandó. A Kis János-fordítás regény- és érzékenységekritikája ezek alapján nem pusztán egy pedagógiai toposz újramondása, mivel 1790-től kezdve egyértelmű az érzékenység erősödő jelenléte. Azonban érdemes feltételesen fogalmazni, mivel a címlapjuk alapján „érzékeny” szövegek száma eltölpül az adott évtizedben megjelent kiadványokhoz képest.

3.2. Érzékenység- és regénykritika

A *Kupás Lőrincz és Ilona*[.] annak lánya abba a kritikai hagyományba illeszkedik, amelyik az érzékenység és a regények között egyenlőséget tett. Ez az azonosítás (amelynek magyarban a „könyv” egykorú homonímiája [’könyv’ és ’könny’] plasztikus kifeje-

⁷⁸ SZAJBÉLY, „*Idzadnak...*, i. m., 161–191.

⁷⁹ JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, *Az érzékeny színház: A magyar színjátszás a 18–19. század fordulóján*, Kolozsvár, EME, 2007.

⁸⁰ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A kánon építésének és leépítésének stratégiái Kazinczynál: A Bácsmegyei gyötrelmei = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijarat, 2000, 37–56.

⁸¹ MTAK Kt., K633/III (Pandekta III, 82r–85r).

zője) nemcsak a *Siegwartok* radikálisan új affektusvilágának köszönhető,⁸² hanem annak is, hogy a regény az érzékenység korában vált tömegolvasmánnyá, a kortársak szemében ezért szorosan összetartozott az érzékenység és a regény, aminek következménye, hogy azonos az őket érő kritika is.⁸³ Az elbeszélés relevanciájára vonatkozó kérdés szempontjából viszont az a lényeges, hogy Kis János életművében ez az elbeszélés egyáltalán nem áll egyedül. A túlnyomórészt németből, franciából és angoltól fordított *'Sebbe való könyv'* két évfolyamában, majd az 1806–1808 között megjelent *Flóra* egyes köteteiben több olyan szöveg is olvasható, amelyek az érzékenység-problematika pontosabb pozicionálását teszik lehetővé.

A szóba jöhető szövegek tanulsága, hogy az érzékeny olvasmányok ellen irányuló kritikát nem lehet önmagában tárgyalni, mivel e kiadványokban egy általánosabb civilizációkritika megjelenésével nagyobb összefüggésbe kerül. Az európai kultúra hiányosságait, hibáit még csak a cím köti össze az alfabetizáció következményeivel *A' vad ember és a' pallérozott emberben*, ám teljesen egyértelművé teszi a kapcsolatot az utána olvasható elbeszélés, *A' szánakozásnak ereje*.⁸⁴ A történet főszereplője Róbert, a szegény napszámos, aki hosszú munka után száz tallért gyűjtött össze. Egyik szomszédját, egy szegény, beteg asszonyt adósságai miatt már épp börtönbe vinnék, mikor Róbert „megilletődik nyomorúságán, egész szívét áthalja a' szánakozás”, és bár a józan ész azt mondja, az a pénz neki is nagyon jól jönne, kölcsönadja az asszonynak, majd megindultságában felkiált: „Melly bódog az, a' ki másokkal szívességet tselekedhetik!” Utóbb maga is pénzzavarba kerül, azonban hiába próbálja visszakérni a kölcsönt, az asszony minden igyekezete ellenére sem tud fizetni. Róbert elkeseredik, és egy poroszló tanácsát kéri, aki kineveti, leszidja tette és hiszékenysége miatt. A napszámos megfogadja az „olvasni és írni” tudó poroszló tanácsát, mivel úgy érzi, analfabétizmusa miatt nem tudta helyesen megítélni a kérést, és ezután erőteljes hatalmi nyomással próbálja meg visszaszerezni a pénzt. Sikerül, ám csak azon az áron, hogy az asszonynak mindenét el kell adnia, mindössze egy szalmazsákja marad. Amikor ezt meglátja Róbert, elszégyelli magát, felülkerekedik benne az isteni törvény, s immár végérvényesen odaadja a pénzt az asszonynak, eldönti, többé nem kér tanácsot mástól, nem kér tehát az írástudók világából.

Az alfabetizációval kapcsolatos szkepszis megjelenése a korabeli népoktatási törekvések ismeretében⁸⁵ arra utal, hogy Kis János zseb- és olvasókönyveit alapvetően a tanult közönségnek szánja – latin mottója, az előszóban Barcsay, Báróti, Orczy és Bessenyei emlegetése is ezt a közeget jelöli ki –, hiszen amikor a „városi és falusi Magyar Protestáns Köznépnek” szánja fordítását, maga sem tér el az alfabetizáció fontosságát, hasznait hangsúlyozó korabeli nézetektől.⁸⁶ A művelt, a „köz nép”-ből kiemelkedő közönség az, amelyet a következő, szintén átfogó jellegű kritikai figyelmeztetése érint: nem sokfélé,

⁸² SAUDER, *Der empfindsame...*, i. m.

⁸³ JÄGER, *Empfindsamkeit...*, i. m., 9–10.

⁸⁴ *'Sebbe való Könyv azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek*, kiad. Kis János, Nagy Baráti Pred., Po'sonban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1797, 89–95, 95–103.

⁸⁵ LABÁDI, *Az olvasással...*, i. m.

⁸⁶ PL. SEILER, *Protestánsbeli...*, i. m., 74–75.

hanem sokat kell olvasni. Az antik eredetű közhellyel Kis János nem egy meghatározott műfaj, könyvtípus ellen lép föl, az intés különböző hangsúlyokkal, de egyaránt vonatkozik a tudományos és szórakoztató művekre.⁸⁷ Hogy valóban általánosabb érvényű kritikáról van szó, azt jelzi, hogy a sokfélélt olvasástól nemcsak a nőket óvja Kis, az általa fordított Meiners-szöveg például kifejezetten férfi olvasóknak szól, kései vallomása szerint egyenesen saját tanulóéveire, ifjúságára emlékezve készítette a fordítást.⁸⁸

Meiners szerint két ok motiválhat valakit az olvasás során: vagy a tudásszerzés, vagy a gyönyörködés, a szív jobbítása.⁸⁹ A kétféle olvasási mód azonban nem egyenrangú, az első fölötté áll a másodiknak. A szórakozás olvasási célként legfeljebb a pihenő órákban elfogadható, amikor már minden egyéb lehetőséget kihasznált az ifjú. A figyelmeztetés azonban további részleteket is szabályoz: „A’ Románok közül tsak azokat olvassuk, mellyek az emberi szívbe legmélyebben látó férjfiaktól, millyenek Smollet, le Sage, ’s kivált Fielding, irattattak, ’s mellyek az elmét hasznosan vidámítják, ’s a’ szívet meghatják, de nem szorongatják húzomosan, mint Richardson’ Románjai, mellyek külömben is igen hosszások.”⁹⁰ A gyönyörködtető olvasásnak az érzelmi-morális nevelésben betöltött hasznát, valamint a komolyabb tudományokra felkészítő szerepét a kora felvilágosodás idején a regényelőszók, -ajánlások gyakran hangsúlyozzák,⁹¹ ennek örököse a Meiners-féle felosztás is. Eltér viszont ettől a hagyománytól, amikor annak a Richardsonnak a regényeit teszi tiltólistára, akinek művei nem oly rég a kifejezetten ajánlott olvasmányok közt voltak, mivel szerzőjük „tudta azt a’ nehéz mesterségét a’ festék elegyítésnek, hogy kellessék a’ virtust és vétkeket egy-mással úgy elegyíteni, hogy a’ szeretetre méltó dolgok mindég magához édesgetőbbek, a’ meg-útálást érdemlők’ olvasása pedig soha unalmat ne okozna”.⁹² Az Andreas Meyer-idézet eredetije (1777) és magyar fordítása vagy a Mindenés Gyűjtemény Richardsont népszerűsítő cikke⁹³ időben elég közel van a Meiners-szöveg keletkezéséhez ahhoz, hogy jelezze az erőteljes változást: a századvégi irodalom- és regényellenesség lényegében olyasmivel vádolja Richardsont és az utána jövőket, amit addig a korábbi regényekről mondtak, hogy ti. túlságosan idealizálják szereplőiket, hamis elképzeléseket közvetítenek olvasóiknak az életről.⁹⁴

Kis János e fordulat közvetítőjeként egyáltalán nincs egyedül, mivel az 1790-es évektől kezdve a magyar irodalomban is egyre több szerzőnél, fordítónál figyelhető meg a fikcióellenesség növekedése. Az indokok többfélék: a Mindenés Gyűjtemény idézett

⁸⁷ KIS, 27. jegyzetben *i. m.*, 77–79; MEINERS Kristófnak Nagybrit. Kir. Tanácsosnak és Göttingai Prof. Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban kijegyezgetésben és írásban gyakorolni, magyarra fordította és az Ifjaknak legszükségesebb könyvek’ esméretével megbővítette Kis János NagyBaráti Pred., Győrben, Streibig Jósef’ betűivel, 1798, 28–32.

⁸⁸ KIS Emlékezései..., *i. m.*, II, 138.

⁸⁹ KIS, Meiners..., *i. m.*, 18.

⁹⁰ *Uo.*, 36–37.

⁹¹ SZAJBÉLY, „Idzadnak..., *i. m.*, 184–191.

⁹² MEYER, Barátságos oktatás..., *i. m.*, 69. A korábbiakra lásd Denis DIDEROT, *Richardson dicsérete = A szentimentalizmus*, kiad. WÉBER Antal, Bp., Gondolat, 1981, 133–142.

⁹³ *Román, ’s mi a jobb a’ Románnál*, Mindenés Gyűjtemény, 1789, II, 187–188.

⁹⁴ GRENZ, *Von der Nützlichkeit...*, *i. m.*, 23–24.

cikke szerint bár Richardson műveit fontos volna kiadni, de a magyar nők „inkább szeretik a’ valóságot”, ezért történeti munkákat is kellene fordítani.⁹⁵ Kováts Ferentz ugyanabban az évben arról ír, hogy részben azért fölöslegesek még a „leg-ártatlanabb Románok” is, mert „az eggyűgyű Magyar Nép, és a’ mezei ember” egyrészt örökölt szokásai miatt nem olvas, másrészt „Richárdson’ munkái pénzesebb kezekbe valók”.⁹⁶ Az ellenséges érzület a történetet tartalmazó szövegekkel kapcsolatos olvasói beállítódással is összefügg: az egykorú, a bibliai olvasmányok osztályozásán kidolgozott olvasási szabályok szerint a „Mese”, a „História” az olvasóktól nem kíván különösebb figyelmet, ezért a felvilágosult értelmiség (egy része) szerint komolyabb ismeretek átadására alkalmatlan.⁹⁷ Vajda Sámuel szerint éppen ezért a magyar nyelvű irodalomban strukturális váltást kell végrehajtani, ideje volna „az olyan Könyveknek számát szaporítanunk, a’ melyek’ olvasások mellett gondolkozni kell az Olvasónak is [...] panaszkodnak-is némely értelmes Emberek, hogy még igen kevés a’ valóságos tudományokat tárgyzó Könyvünk ’s tsak a’ Román ’s Komédia szabású Könyvek szaporodnak magyar nyelvünkön inkább”.⁹⁸

A nemi szerepek különbsége áll viszont amögött, hogy a 18. század végi irodalomellenesség ellenére Meiners az ifjú férfi olvasókat megszólító művében egyáltalán elképzelhetőnek tartja a gyönyörködés céljából történő olvasást. A női regényolvasást kárhozható századfordulós szövegek ugyanis egyáltalán nem ilyen megengedők. Campe az egyik leghatásosabb képviselője ennek az irodalomellenes irodalomnak, és bár mindig hangsúlyozza, hogy az „Idylle vagy Románemberek” mindkét nemben megtalálhatók – Theophron példája is ezt mutatja⁹⁹ –, de kritikája hangsúlyosabban érinti a nőket.¹⁰⁰ Nem meglepő tehát, ha Kis János más fordításaiban Kupás Ilonához hasonló lányokra akadunk. Hozzá képest kifejezetten rosszul jár az a Nina, akinek példázata a *Flóra* negyedik kötetében olvasható.¹⁰¹ Neki nem volt lehetősége megjobbulni: a jómódú család gyermekét az apa ugyan óvta volna a „Román Könyvek”-től, de az anyai kényeztetés, engedékenység, szóval helytelen nevelés következtében Werther és társai megrontották. Előbb ítélőerejét, utóbb erkölceit: sorra utasítja el a gazdag kéréket, végül egy gróf megejtí.

⁹⁵ *Román, ’s mi a jobb a’ Románnál*, Mindenés Gyűjtemény, 1789, II, 187–188.

⁹⁶ Kováts *Ingenieur Úr levele*, Mindenés Gyűjtemény, 1789, II, 353–354, 360–361.

⁹⁷ *Természet-könyve: A’ hortobágyi pásztor és a’ természet-visgáló*, a’ Nem-Tudósok Kedvéért írta JENEY György, Pesthenn, Pátzko Ferentznek Betűivel, 1791, 2v. Lásd részletesen LABÁDI, *Az olvasó...*, i. m.

⁹⁸ *Az emberi értelemnek természeti históriája*, írta volt FLÖGEL Károly Fridirik Német nyelven, most pedig magyar nyelvre fordította, ’s szükséges jegyzésekkel és magyarázatokkal világosította TERNÁTONI VV. Sámuel, Kolo’sváratt, a’ Reform. Koll. Betűivel, 1795, 3v. A más irányú olvasáskritikákkal – pl. *Az antipárosi barlang* két egykorú fordításával (Mindenés Gyűjtemény, 1789, II, 236–249; *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, I, 222–228) – itt nem foglalkozom.

⁹⁹ Joachim Heinrich CAMPE, *Theophron vagy a’ tapasztalt tanácsadó a’ tapasztalatlan ifjúság’ számára* DAPSY Jó’séf által, Po’sonyban, Belnay György Aloys’ Költségével és Betűivel, 1804, 261–265.

¹⁰⁰ *Sammlung interessanter und durchgängig zweckmäßig abgefaßter Reisebeschreibungen für die Jugend* von J. H. CAMPE, erster Theil, zweite Auflage, Wolfenbüttel, in den Schulbuchhandlung, 1786, 256–263; CAMPE, *Theophron...*, i. m., 371–374; PELLATZ, *Pubertätslektüre...*, i. m., 37–41.

¹⁰¹ [KIS János], *Flóra, vagy szívreható apró romanok, erköltsi mesék, Versek, és egyéb hasznosan gyönyörködtető Darabok A’ szép nemnek, és a’ szép nem barátjainak Zaid’ Kiadója által*, Pesten, N. Kiss István Könyv árosnál, 1806–1808, IV, 92–105.

Miután kitör a botrány, csak egy haszonleső íródeák ajánlkozik férjnek: Nina boldogtalanul éli le életét. A másik példa épp ellenkező előjelű, Trézsiéről, egy francia városi polgár lányáról szól, aki naponként egyre jobban vonzódik a beszállásolt tiszthez, Beltonhoz: „Lassanként nyájas barátság támadott közöttük, 's ki nem tudja, mi szokott légyen ilyen állapotban a' barátságból lenni? Belton kinyilatkoztatta szívének titkát; Tré'si elérte, de okos volt, a' Románok nem vették el az eszét. Naponként hasznos munkákban foglalatoskodván, nem foglalta el szívét a' hijjábavalóságoknak 's gyermekjátékoknak szeretete, a' mi a' dologtalan szépeken igen gyakorta megszokott történni.”¹⁰² Trézsi – a történet legalábbis ezt sejteti – olvas regényeket, de kontrollálni tudja hatásukat, ezért marad erényes, nemes szívű és önzetlen, aminek közvetlen földi jutalma persze a történet szerint az, hogy később összeházasodhat a tiszttel.

Az érzékenység- és regénykritika Kis János századforduló körül kiadott műveiben tehát az olvasás dietetikáját, illetve az alfabetizáció káros következményeit tárgyaló diskurzus kontextusába kerül.¹⁰³ Az érzékenység-problematika aktualitását illetően azonban fontos emlékezni arra, hogy Campe a képzelőerőnek az olvasás által történő ellenőrizhetetlen felkorbácsolását illető kritika mellett sem vonja kétségbe az érzékenység éthoszáét, emberideálját, csak igyekszik elszakítani a könyv médiumától. Kis Jánosnál ugyanezt az elképzelést képviseli a napszámos Róbert története, vagy például az a kijelentés egy másik elbeszélésben, mely szerint a „köznép” „legjobban érti a' természet' szavát 's legjobban tudja azt magyarázni”.¹⁰⁴ Az embert emberré, társas lénnyé tevő egyetlen minőség ugyanis kétségtelenül az érzékenység. Ahogy a *'Sebbe való könyvben* olvashatni: „Ha arra a' végre teremtetünk volna, hogy magunknak hagyattatván a' Kaukázus' tetején vagy az Afrika' pusztáiban éljünk; úgy talám a' természet megtagadta volna tőlünk az érzékeny szívét; de ez az érzékeny szív, melly bennünk van, készebb lenne a' tigriseket megszelídíteni, 's a' kősziklába lelket lehelleni, mint semmit sem szeretni.”¹⁰⁵ Az érzékenység egy tisztán emberi, morális, természetes interakciós kódex, amelyben „az ember természeténél fogva jó” gondolata uralkodik,¹⁰⁶ ez a koncepció viszont azt is megköveteli, hogy a szív indulatai, ösztönei a közjónak legyenek szentelve, amit az elmélkedés beszélője „Istenekhez, rokoninkhoz, 's hazánkhoz vonszó kötelék”-ekből folyó kötelességek teljesítéseként értelmez.¹⁰⁷ A nem a közösségre irányuló, radikális érzékenység normaszegése viszont pedagógiai szempontból kárhóztatandó és üldözendő.

Kis János korai kötetei az érzékenység-problematika aktualitásáról tanúskodnak. Campe elképzeléseitől eltérően azonban a női regényolvasás veszélyeinek hangsúlyozása mellett is elfogadja a korai regénylegitimációs érvek legfontosabbikát: a regényből lehet tanulni – ezzel pedig a Mindenest Gyűjtemény korábban idézett cikkének Campe racio-

¹⁰² KIS, 84. jegyzetben *i. m.*, 7.

¹⁰³ RÁKAI, *Az irodalomtudós...*, *i. m.*, 158–164.

¹⁰⁴ KIS, 84. jegyzetben *i. m.*, 64.

¹⁰⁵ *Uo.*, 58.

¹⁰⁶ CAMPE, *Theophron...*, *i. m.*, 255–260.

¹⁰⁷ KIS, 84. jegyzetben *i. m.*, 76.

nális-haszonelvű pedagógiáját illető kritikája köszön vissza.¹⁰⁸ A *Gyermekek' és ifjak' bibliotekájához* hasonló közönségnek szánt *Flóra* előszavában Kis hitet tesz az olvasás hasznai mellett: „Mi meg vagyunk győztetve, 's tapasztalásunkból is tudjuk, hogy az olyan románok, mesék, versek és egyéb mulattató darabok, mellyeket a' jó izlés az okosság' vezérlése alatt dictál (mert a' gonoszság' és otsmányság' idétlen szüleményeihez semmi közünk) nem csak meg nem vesztegetik a' lelket 's lassú mérget nem hintenek a' jó erköltsök' gyökerére, nem csak félre nem tsigázzák az észet 's a' közönséges élet' határjaiból ki ragadván levegői várakról álmadozókká nem teszik mértékletes olvasóikat; hanem inkább az értelemnek a' gondolkodást kellemetesebbé téstik, a' szívbe a' leg szebb indulatok' magyát hintik, 's a' képzelődést szép nemes és felséges képekkel töltik meg.”¹⁰⁹ Ez az eltérés szükségessé teszi, hogy a *Kupás Lőrincz és Ilona*[.] *annak lánya* magyarításait közelebbről is megvizsgáljuk.

3.3. Földesi Sztella: a magyar irodalom és társadalom Kupás Ilona világában

3.3.1. Az elbeszélés kor- és kultúrspecifikus elemei

A Kis János-fordítás sajátosságainak megállapításához, helyi értékeinek kijelöléséhez szükséges előbb visszalépni, és a *Lorenz und Leonore* világát értelmezni. Ebben Almut Spaldingra támaszkodom, aki vaskos monográfiában próbálja visszanyerni a felvilágosodáskutatás számára Elise Reimarus életművét. A *Kleine Kinderbibliothek* jelentős szerepet játszik ebben az életműben, mivel az író verseinek és pedagógiai írásainak túlnyomó része Campe kiadványában jelent meg. Áttekintve a listát, és emlékeztetve arra, hogy a Campe *Kinderbibliothek*-ja európai könyvsiker volt, provokatív kijelentést tesz a monográfia szerzője: „Elise Reimarus was undeniably one of the best selling authors of eighteenth-century Germany and actually contributed directly to Campe's own publishing success.”¹¹⁰ E mondat ismeretében érthető Spalding felháborodása Elise Reimarus „elhallgattatásán”, ami nagyrészt Campénak köszönhető, mivel az 1807-es kiadásban a szerzőjelöléseket elhagyta, az 1815-ösben pedig csak részlegesen állította helyre az eredeti állapotot, aminek következményeként utóbb több E. R. monogramú szöveget is Campénak tulajdonítanak.¹¹¹ Nem vagyok meggyőződve arról, hogy valóban termékeny az idézett mondatra jellemző megközelítésmód, ám kétségtelenül ennek köszönhető, hogy a *Lorenz und Leonore*-t a monográfia Elise Reimarus önértékeléseként, a nőírók társadalmi elfogadottságának metatörténeteként értelmezi. Meglepő, állítja Spalding, hogy egy nő, akinek életpályája egyáltalán nem igazolja az elbeszélésben olvashatókat (maga is sokat olvasott, levelezett, kiváló gondolkodók szellemi társa volt), egy olyan nevelést tart kívánatosnak a lányok számára, amelyben az olvasás és az írás alap-

¹⁰⁸ *A' Könyv-Írókhoz*, Mindeney Gyűjtemény, 1789, II, 4–8. A cikk értelmezését lásd RÁKAI, *Az irodalomtudós...*, i. m., 115–119, 297.

¹⁰⁹ KIS, *Flóra...*, i. m., I, 4–5.

¹¹⁰ SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 219.

¹¹¹ *Uo.*, 230–231, 242.

vetően semmittevésként, felesleges tevékenységként tűnik föl. Saját identitásának bizonytalanságai jelennek meg tehát ebben a szövegben – így a konklúzió.¹¹²

Ha nem is értek mindenben egyet az életrajzi olvasattal, a magyar fordítás szempontjából mégis termékeny, mert Spalding felsorolja az elbeszélés azon elemeit, amelyeket kifejezetten az észak-német, protestáns hamburgi világ lenyomatának tart, és amelyek más kulturális kontextusban nem feltétlen értelmesek. Őt ilyet nevez meg: Leonore anyja holland nő – Hamburg környékén nem meglepő felbukkanásuk. A következő ilyen elem Spalding szerint, hogy az érzékeny nevelő, Seufzer, a család szolgálatából kilépve vidéki lelkész lesz; valamint, hogy ugyanez a nevelő a „ház francia lány”-át (azaz a gyermekek felügyelőnőjét) veszi feleségül – amellet, hogy a kifejezés Hamburgban nem szorul magyarázatra, a két alkalmazott „karrierje” is tipikus. Negyedikként szintén kor- és területspecifikusnak tartja, hogy Leonore kívánságának, mely szerint lányát Ariadnének kereszteljék, a lelkész bár nehezen, de enged. Legvégül a monográfia szerzője hamburgi sajátságának tartja, hogy a pénzt schillingben számolják.¹¹³

Spalding arra nem vállalkozik, hogy az idegen nyelvű fordításokkal összevesse a *Lorenz und Leonorét* (a *Kleine Kinderbibliothek* fordításai révén francia, orosz és lengyel változatokat ismer, a magyar kiadásról nincs tudomása), de a történet e sajátos elemeinek kijelölésében segítségére volt, hogy az elbeszélést átvette Karl von Eckartshausen az általa szerkesztett, Münchenben megjelent *Bibliothek für Mädchen nach den Stufen des Alters eingerichtet* című kiadvány számára, és Spalding összefoglalása szerint a felsorolt pontokon hajtott végre módosításokat: Leonore anyja már nem holland nő, egyszerűen csak egy háziasszony. Seufzer – Spalding nem említi, de Seufzer neve Eckartshausennél Romanshofra változik¹¹⁴ – nem nevelő, hanem hivatalnok (Amtsschreiber), aki karrierjét egy közelebbről nem meghatározott polgári szolgálatban folytatja, felesége pedig nem egy „Französin” lesz, hanem egy olyan család lánya, ahol egykor szolgált. Leonore gyermekét nem Ariadnének, hanem Maria Ariadnének kívánja elnevezni, legvégül nem schillingben, hanem kreuzerben számolnak.¹¹⁵

A *Lorenz und Leonore* átdolgozása során követett módszer egy része a magyarítások körébe tartozik: Kis János lefordítja a beszélő neveket. Ez a szokásos technikák egyike (Seufzerből Söhajtits lesz, Erdmannból Földesi), ám meglepő módon nemcsak a nevekkel bánt így, hanem a város nevét is megváltoztatja. Az eredetiben a helyszínt csak két kezdőbetű jelöli: „Zu B., einer kleinen Stadt unweit H.”,¹¹⁶ Kis János azonban ezt a „P.* városában”-nal fordítja. Hogy a német változat „B”-je melyik városra utal, nem tudom, viszont a keletkezés idejére és helyére gondolva adódik, hogy a „H” Hamburg. A *Kleine Kinderbibliothek*kal egy időben keletkezett *Robinson, der Jüngere* világa esetében is feltűnő, hogy nemcsak Robnizon hamburgi, de az a család is, ahol elhangzik története, e

¹¹² *Uo.*, 256.

¹¹³ *Uo.*, 256.

¹¹⁴ *Bibliothek für Mädchen nach den Stufen des Alters eingerichtet*, II, kiad. Karl v. ECKARTSHAUSEN, München, Lentner, 1791, 74. Leonore férjét Erdmann helyett Weichmannak hívják. (*Uo.*, 79.)

¹¹⁵ SPALDING, *Elise Reimarus...*, i. m., 257.

¹¹⁶ CAMPE, *Kleine...*, i. m., IV, 204.

város vonzásában él: „Lakások nékiek volt a’ mezőn nem meszsze a’ *Hamburgi* kaputól”.¹¹⁷ A magyar „P*”-t persze aligha lehet megnyugtatóan feloldani, ám nem is az azonosíthatóság a lényeg,¹¹⁸ hanem a változtatás ténye, mivel arról tanúskodik, Kis János számára jelentéssel bírt még a rövidített városnév is.

A Spalding által a történet kultúrspecifikus elemeinek tartott momentumok a magyar fordításban csak néhány helyen módosulnak: Ilona édesanyjának származásáról nem derül ki semmi, valamint nem schillingben, hanem forintban számolnak a magyar történetben. A monográfiában felsorolt további három esetben Kis János nem változtatott: Sójajtits egy nemes család nevelőjeként jelenik meg, később szintén prédikátor lesz, mint Seufzer, felesége pedig ugyanúgy az uraságnál „szolgálatban lévő Franczia nevelőleányaszszony”.¹¹⁹ Az igaz, hogy Ilona nem Ariadnének nevezi el lányát, de a pap húzódása és beleegyezése megmarad.

Kis János fordítása nyomán azonban a Spalding által felállított kultúrafüggő elemek sora tovább bővíthető: szembeötlők az egykorú német és a magyar irodalmi intézményrendszer különbségével magyarázható különbségek nyomán a Kupás Ilonát körülvevő irodalmi világ ábrázolásában végrehajtott változtatások. Ilona látogatóiknak ugyan Leonoréhoz hasonlóan felolvashat regényekből, de Musenalmanachot már nem vehet kezébe. Mind Leonore, mind Ilona szép ruhákba öltözhet házassága első fél évében, de „érzékeny könyvtárát” csak Leonore gyűjt, Ilonának pusztán „érzékenyítő könyvei” vannak. Leonore nemcsak regényekben keresheti születendő lánya nevét, hanem színjátékokban is, sőt, nem csak olvasni, de van lehetősége színházba járni, ennek eredménye az Ariadne név is, ami egy énekesjáték, az *Ariadne auf Naxos*¹²⁰ meghallgatása nyomán születik. Ilona tehát egy kevésbé kiépült intézményrendszerben vált érzékeny olvasóvá.¹²¹ Amit viszont olvasmányaként konkrétan megnevez Kis János, ahhoz az 1800-as évek elején valóban hozzá lehetett Magyarországon férni: Richardson *Pamelájából* ezért lesz Dugonics *Etelkája*, Young *Éjtzakáji* és Miller *Szigvártja* ellenben elérhetők, és talán meglepő, de az *Etelka* ideális olvasója a szerző szerint az értelmes, tizenkét éves lánygyermek.¹²² Az énekesjáték meghallgatása és megtekintése helyett olvasott *Sztella* 1794-ben jelent meg magyarul. Kis János átalakítása ezen a ponton különösen érdekes, mivel nem teljesen önkényesen nyúl bele a történetbe: Goethe drámáját ugyanis a német változat megemlíti egy helyen Young és Miller műve mellett, de az a passzus a magyar fordí-

¹¹⁷ *Ifjabbik Robinzon íródott a’ gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok multságokra* J. H. KÁMPÉ Úr által, fordítódott Németből Magyarra GELEI József által, nyomtatódott Pozsonyban, Patzkó Ágoston Ferentz’ betűivel, 1787, 6r, 9.

¹¹⁸ A kötet kontextusában lehetséges megoldás Pápa. A *Gyermekek’ és ifjak’ bibliotekájában* Kis János ugyanis csak egyetlen másik szöveget lokalizált, a *Két beszélgetésben* Keszthely mellett Pápa neve hangzik el. KIS, *Gyermekek...*, i. m., I, 166–180.

¹¹⁹ KIS, *Gyermekek...*, i. m., II, 144.

¹²⁰ SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen...*, i. m., 349.

¹²¹ Az irodalmi intézményrendszer elemei a német változatokban nem módosulnak.

¹²² *A’ Szerecsenek*, újabb életre hozta DUGONICS András kiraji oktató, Első Könyv, *Európai történetek*, Pozsonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály’ bötűivel és kölcségével, 1798, III–IV.

tásból kimarad. Kis János felsorolt változtatásaival tehát az egykorú magyar irodalmi jelenhez hajlítja az elbeszélés világát.

Az érzékenység-problematika aktualitását tekintve fontos még egy félmondat kihegyása is: az eredetiben a szerző Seufzer érzékenységét jellemezve az elbeszélést a megírás és az olvasás idejéhez képest hangsúlyozottan a múltba helyezi: „Dieser junge Mann, der seine überspannten Begriffe einer *damals* herrschenden und so viel Unheil stiftenden Sekte von Empfindsamen verdankte.”¹²³ Ha az Elise Reimarus-féle változat első megjelenésének idejére gondolunk, ez a fajta múltba helyezés kissé meglepő. Az ellentmondás Kis János által adott feloldása viszont teljes összhangban van a Campe *Theophront*-átültetű Dapsy József megoldásával. Az 1804-ben megjelent kiadás során a fordító szintén elkerüli, hogy az eredetiben az érzékenység el- és kiterjedését megadó konkrét idő- és helyjelölést („in den letzten zwanzig Jahren [...] in Deutschland”) pontosan lefordítsa: nála pusztán „egynehány esztendőktől fogva” jelentek meg az érzékenyek.¹²⁴

3.3.2. *Retze, román, házasság: a normasértés elemei*

Ilona történetének első, nagyobb része arról szól, hogy édesanyja támogatásával miként sérti meg az apa (majd a tiszttartóné) által képviselt világrendet. Az elbeszélésben a normasértés első jelei a recekötés és a regényolvasás, amelyekhez több párhuzamot találunk a korabeli magyar (nyelvű) irodalomban, s amelyek csak részben erősítik meg, hogy e két cselekedettel Ilona társadalmi nemi szerepének határait átlépte volna.

A Veres Márton által fordított, 1803-ban megjelent *Elisa* azon regények közé tartozik, amelyek e nemi szerepeket (a jól ismert hármasság: feleség, anya, gazdasszony) minden társadalmi rétegben egyformán érvényesnek tekintik, annak ellenére, hogy a címszereplő egy gazdag bárói család gyermeke. A történet alapkönfliktusa szerint édesanyja Elisának nem engedi meg, hogy szerelme, egy szegény, de jóra való nemes elvegye feleségül, sőt másik gyermeke boldogsága érdekében hozzákényszeríti egy „igen komor, és magának való Ember”-hez.¹²⁵ Elisa házassága első napjaiban nagyon szenved, hosszú levélben számol be barátnőjének mindennapjairól: fájdalmát úgy próbálja enyhíteni, hogy mindennap meglátogatja a falusiakat, hogy tanítsa őket, enyhítse gondjaikat, tanácsokat osszon. Elégedett magával, mert vele ellentétben „[m]enny sok ifjatal fehérszemély leszsz félre rugóvá; mivel az érzékeny szív, és szép ész mellett, nem tanulta meg; miként kellyen magát foglalatosságba tartani; az az egynehány Románoknak olvasgatása, és az Aszszonyi kézi munkák; nem adhatnak néki elég foglalatosságot; mindég érez szívébe valamelly hézagot, a’ mellyet semmi által se tud kipótolni, hanem csak egy ollyatén indulat által, mellynek gyakran a’ leg erősebb törsökös igazsággal is alig állhat ellent. –

¹²³ CAMPE, *Kleine...*, i. m., IV, 208 (kiemelés: L. G.).

¹²⁴ CAMPE, *Theophront...*, i. m., 371.

¹²⁵ [Wilhelmine Karoline von WOBESER], *Elisa, avagy millyennek kell lenni az aszszonynak*, fordítattott VERES Márton által, Posonyban, Belnay György Aloys költségével és betűivel, 1803, 71.

Szülék! ha ti, a' ti leányitokat áldozatra rendeltétek, tanítsátok meg őket előre, lelkek foglalatostudtatásának eszközeire, ha azt akarjátok, hogy ezen bölcdogtalan teremtvények, familiátóknak gyalázattjai, 's annak bölcdogságának meg zavarói ne légyenek!’¹²⁶ Elisa érvelése tehát paradox módon nem azért irányul a regények és a recekötés, azaz a „henyeség” ellen, mert egy morális érvek alapján elítélendő világ jelei, hanem azért, mert a morális érvek alapján elítélendő világban nehezebbé teszik a boldogulást – csak így lehet megmenteni a hitet. Amint korábban utaltam rá, létezik olyan érzékenységek-elképzelés, amely a szülőknek való engedelmességet, a „természetnek első rendelését”-t egyik formájának tekinti,¹²⁷ anyja és testvére épp ezzel érvelnek Elisának. Sikerül meggyőzniük, pedig a vita során Elisa eljut addig a pontig, hogy kimondja, ez a rend – ha visszaélnék vele – elveszíti érvényét.¹²⁸ Elisa boldogságát végül „kitsiny sphaerá”-jában leli meg,¹²⁹ a társadalom által a nő számára rendelt térben betölti feladatait: az otthont menedékké alakítja, megteremti, fenntartja érzelmi harmóniáját, hogy a férfi a nagyvilágból visszavonulhasson, megpihenhessen.¹³⁰

A tisztartóné Ilonát a családdal szembeni kötelességek elhanyagolásában marasztalja el, szerinte Ilona a hibás családja válságáért. Elisa és Ilona világában tehát megegyezik a nők társadalmi nemi szerepéről vallott felfogás, valamint a társadalmi tér nemi alapú felosztása. Jelentősen különbözik viszont a két szövegvilág abban a tekintetben, hogy a házasságra miként tekintenek: Elisa ugyan nem mehet hozzá szerelméhez, de a házassága nem gazdasági indokok miatt jön létre vagy hiúsul meg, a szerelmi házasság elképzelése és értéke a regényben nem kérdőjeleződik meg (Elisa húga, Károlina hozzámehet szerelméhez). Ezzel szemben Ilonától az apja és a tisztartó felesége sem vár mást, csak gazdasági racionalitást, házassága Filepivel pusztán azért lett volna fontos, mert az apa véleménye szerint Filepire rá lehet bízni a fogadó üzemeltetését. Az intés tehát a jó feleség, jó anya, jó gazdasszony kötelességeiről a Kis János-féle szövegben pusztán racionális, hiányzik belőle bármiféle emocionalitás. Ilonát a történet alapján éppen ezért érzékeny lázadónak tekinthetjük, hiszen a haszonelvű házasság kényszere alól kibújt – az elbeszélő függőben hagyja, hogy ez helyes-e –, ám nem törhet ki a számára rendelt körből, pedig a történet több lehetőséget is felvillant, amelyek jelzik, a vendéglős lánya nem egyszerűen fantaszta: kiváló recekötőként ismerik, olyan leveleket ír, melyek „mustrák lehettek volna”.¹³¹ Ezek a szövegvilágban mégsem adnak lehetőséget Ilonának az önállósulásra, így végül – a kortárs női regények számos főhőiséhez hasonlóan – az egyetlen olyan szakma felé fordul, amelyben megőrizheti viszonylagos függetlenségét: mások gyermekét saját házában oktató nevelőnő lesz.¹³²

¹²⁶ *Uo.*, 126.

¹²⁷ *Uo.*, 75.

¹²⁸ *Uo.*, 71–76, 83–85.

¹²⁹ *Uo.*, 126.

¹³⁰ Michaela KRUG, *Auf der Suche nach dem eigenen Raum: Topographien des Weiblichen im Roman von Autorinnen um 1800*, Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann, 2004, 34–47.

¹³¹ KIS, *Gyermekek...*, i. m., II, 155.

¹³² Hansjürgen BLINN, „Das Weib wie es seyn sollte”: *Der weibliche Bildungs- und Entwicklungsroman um 1800 = Frauen – Literatur – Geschichte: Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, szerk.

Ilona lázadása azonban nem magányos, anyja nélkül nem lehetne sikeres, sőt, az anya teszi lehetővé, mivel ő választja a nevelés e módját. A magyar (és bajor) változatban azonban nincs motiválva, hogy mi vezeti Ilona anyját lánya nevelésében. Mi vezethet ugyanis egy társadalmi szerepét a narrátor szerint egyébként tökéletesen ellátó anyát arra, hogy lányát a társadalmi normák áthágásában támogassa? Tanulságos ebből a szempontból megvizsgálni a Reimarus-féle elbeszélésben az anya alakját. Abban a változatban ugyanis Hollandiából származik, tehát mindenképpen rendelkezik saját tapasztalatokkal a jelenlegi életvilágán (a szűkebb otthonon) kívül eső terekről is, nyilvánosan mégsem szólal(hat) meg, csak férje beszél(het)i el vendégeiknek gyermekkorában tett utazásait, csak férje oszt(hat)ja meg tapasztalatait. A feleségnek a neki rendelt társadalmi téren kívülről származó tapasztalatai elégséges motivációt jelenthetnek sajátos nevelési elvei követésekor, s amikor férjével beszélni halljuk, egyértelműen kiderül, hogy lányának egyszerűen másféle jövőt képzel el. Amikor Kis János (és Eckartshausen) a kulturális különbségek miatt az anya alakját megfosztja kulturális háttérétől, egyszerre eltűnik az az ok, ami magyarázhatná tetteit, és csak egy marad: rossz anya.

A kortárs irodalomban a nőkkel szemben támasztott hasonló elvárások eltérő háttere – a szerelmi házasság elfogadása vagy elutasítása – döntő különbséget jelent az érzékenység-problematika szempontjából. Ez jelzi ugyanis azokat a határokat, amelyekben belül az érzékenység mint az affektusszabályozás egyik civilizációs változata még érvényes. Saudernek az a sokat vitatott kijelentése, mely szerint „die Empfindsamkeit im Kontext der Aufklärung ist in die Aufstiegsbewegung des Bürgertums eingebunden”,¹³³ a szerző szerint is korlátozott érvényű állítás, és nem pusztán azért, mert Kelet-Európában például egészen más a társadalom szerkezete.¹³⁴ E kijelentés háttérében egy konkrét irodalomtörténeti változás áll: az ún. nagycsalád a 18. század folyamán elveszítette korábbi gazdasági-társadalmi funkcióit, és a helyébe lépő kiscsalád elsődleges célja a gyermekek nevelése, az érzelmek kibontakoztatása. Az új családmodell alapja a szerelmi házasság eszménye, amely a párt kiemeli a társadalmi kontroll alól, egyedül a köztük lévő érzelmi kapcsolatot hangsúlyozza. Az érzelmi élet társadalomtörténeti változásokon nyugvó módosulásában azonban a paraszti, kispolgári családok az irodalom „érzékeny tendenciája” idején egyáltalán nem vettek részt – náluk megmaradt a család hagyományos funkciója –, másrészt pedig ennek az affektusmodellnek az irodalmi népszerűsítése és az „érzékeny olvasó” megszületése miatt az egyes forrásokban nem különíthető el egyértelműen, hogy mi köszönhető az életvilág tényleges változásának, és mi az irodalmi hatásnak.¹³⁵ Sauder most ismertetett koncepciója két további példa értelmezésén keresztül felhasználható Ilona normasértésének magyarázatában.

Hiltrud GNÜG, Renate MÖHRMANN, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2003, 85–86; KRUG, *Auf der Suche...*, i. m., 121–124.

¹³³ Gerhard SAUDER, *Empfindsamkeit: Voraussetzungen und Elemente*, Stuttgart, Metzler, 1974, XIII; Gerhard SAUDER, *Empfindsamkeit: Tendenzen der Forschung aus der Perspektive eines Betroffenen*, *Aufklärung: Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte*, 13(2001), 309–313.

¹³⁴ SAUDER, *Empfindsamkeit: Voraussetzungen...*, i. m., XIV.

¹³⁵ SAUDER, *Empfindsamkeit: Quellen...*, i. m., 11–13.

Kis János 1798-ban báró Podmaniczky Johanna kívánságára fordította le és jelentette meg „egy angliai dáma” nevelési tanácsadóját,¹³⁶ amely nyíltan hangoztatott célkitűzése szerint minden társadalmi réteghez szól: „Minthogy ezen kis munkát közönségesen mindenekre nézve hasznossá akartam tenni: lehetetlen volt az valamelly különös rang ’s állapotbéliekre alkalmaztatnom ’s intéseimet különös környülállások között lévő személyekhez szabnom.”¹³⁷ Ezt az intenciót a *Gyermekek’ és ifjak’ bibliotékája* végén olvasható hirdetések igazolják, mivel az olcsóbb könyvek között 30 krajcárért árulják, ugyanannyiért, mint a *Száz Esztendő Kalendáriumot* és feleannyiért, mint a *Protestáns Köz Ember olvasó könyvét* vagy a Magyar Minerva köteteit – az *Elisa* pedig négyszer többbe, két forintba kerül.¹³⁸ Mindez azért fontos, mert a szerzőnő – akit a Somogyi Könyvtárban található kolligátum összeállítója Mary Wollstonecrafttal azonosít – a *Házasságbéli szeretetről* szóló fejezet legelején egyértelmű kijelentést téve a házasság elengedhetetlen alapjává az érzelmi kapcsolatot teszi, emiatt nem is foglalkozik a nem szerelmi házasságokban követendő regulákkal: „Mindenek megeszmérik, hogy a’ szíveknek eggyesülése a’ házasságoknak igaz kötele. Az olyan egybekelésnek véghezvitele tehát, melly ezen első fundamentom nélkül szükölködik, merő tzeremónia, ’s az illyen egybekelést nem másnak nézheti az okosság, hanem tsak törvényes ágyasságnak. [...] [A]zért azokhoz a’ kevés szerentsésekhez fordulok, kiket a’ szerelem Hymennek ró’sákból fontt köteleivel kaptolt össze.”¹³⁹ Ezek alapján tehát az érzékenységet és a női szerepeket meghatározó újfajta érzelmvilág minden társadalmi réteg számára követendő mintaként szolgál.

Az *Erköltsi oktatás* célkitűzése ellenére azonban egyáltalán nem minden társadalmi réteget szólít meg: már az ajánlás is „Hazánk’ pallérozottab Leányai”-t¹⁴⁰ nevezi meg célközönségként, a felhozott példák pedig egyértelműen a társadalmi elitre vonatkoznak. Az *Otthoni örömök* fejezetben ezt egyértelmű nyíltsággal fogalmazza meg a szerzőnő: „Minden ember keres pihenést: minden renden lévők keresnek ’s találnak is gyönyörűséget. De a’ kit a’ gondviselés fő rangra ’s fő szerentsére emelt, az minden kétségkívül nyertesebb ebben az alsó rendeknél: minthogy ő néki az ő tisztességes neveltetése által szükségesképpen alkalmatossá kellett tétetődni két legnemesebb gyönyörködésnek, az olvasásnak ’s a’ mu’sikának kóstolásokra.”¹⁴¹ Az olvasás és a zene mellett a rajzolás, festés is a napok „jóra” fordításának eszköze. A „józan időtöltés” a társadalmi elitben uralkodó normák szerint – szemben Kupás Ilona világával – esztétizált cselekvési formákat jelent, amelyekben a filantropista haszonelvűség követelménye egyáltalán nem jelenik meg: „A’ külömbkülömbféle varrásbéli munkák, mellyeket az elmés asszonyok találtak fel, mindenkor gyönyörködtető időtöltésül fognak szolgálni, és ha a’ mi asszonyi munkánk Minervához hasonló nem lessz is: még is elég hasznos házi gyönyörűséget

¹³⁶ Kis Emlékezései..., i. m., II, 137–138.

¹³⁷ *Erköltsi Oktatás az ifjabb asszonyságok’ számára*, írta egy angliai dáma, magyarra fordította Kis János Nagybaráti Pred., Győrben, Streibig Jó’séf betűivel, 1798, 82.

¹³⁸ Kis, *Gyermekek...*, i. m., I, 254–256; II, 219–224.

¹³⁹ Kis, *Erköltsi...*, i. m., 21.

¹⁴⁰ Uo., 5.

¹⁴¹ Uo., 48–49.

fog adni, minthogy a' lelket mulattatja 's annak figyelmetességét egy kellemetes mester-ségnek szemlélésére szegezi. 'S érezzük legalább, mikor a' mi felsőbb kötelességeink szorgalmatosságunkat 's fáradságunkat nem kívánják, azt a' gyönyörűséget, hogy ártatlanul foglalatoskodtunk.”¹⁴²

Az *Elisából* és az *Erköltsi oktatásból* levonható tanulságokat erősíti meg Csokonai *Culturája*. A „culta” és „érzékeny” Petronelláról a férfi szereplők által adott leírásokból kibontakozó ideális nő egyértelműen az otthon behatárolt terében tevékenykedik. Firkász szerint épp ez a „culta” legfőbb tartalma: „nem szokott ide s tova portyázni, flangérozni, itthon is talál időtöltést, pro 1° a házi foglalatosságban, pro 2° a himvarrásban, pro 3° az olvasásban”.¹⁴³ Lehelfi e felsorolást hallva helyesel, és az érzékenység külföldi hóbortja-it ideálként tekintő Szászlaki is csak az első ponttal nincs kibékülve. Bár feltűnik annak lehetősége, hogy a nő érzelmi hajlandósága ellenében menjen férjhez, a fiatalok elképze-lése alapján egyértelmű, hogy az érzelmi kötelék a házasság alapja.

A *Lorenz und Leonore* 1805-ben megjelent fordításának olvasása a magyar (nyelvű) irodalomba való beágyazottsággal kapcsolatos kérdéseket vet föl, amelyekre, mint min-dig, többféle válasz is adható. Az oktatási-nevelési és a népfelvilágosító irodalom kon-textusában az elbeszélés az alfabetizáció általánossá válásával egyre növekvő pedagógiai szkepszis igazolására szolgál, a történet a gyönyörű olvasás veszélyessége ellen szü-letett, és egyben a gyakorlati írásbeliség szükségessége melletti példázat. Az érzékeny-ség-koncepciók felől olvasva Ilona „vétke” viszont nem az, hogy érzékeny irodalmat olvas, hanem az, hogy egy vendégfogadós lányaként olvassa az érzékeny irodalmat: ezt hangsúlyozza egyébként Kis János azon megoldása is, hogy az eredetiben nem beszélő névvel bíró apát, Lorenzet Kupás Lörincként adja vissza, lányát pedig sokszor vezeték-nevét kiteve Kupás Ilonaként emlegeti. A „kiegyensúlyozott érzékenység” embereszmé-nyét propagáló, magyar közegben alapvetően a nemességnek szánt tanácsadók és regé-nyek felől olvasva Kupás Ilona története elsősorban a társadalmi, másodsorban a nemi szabályok megsértésének és helyreállításának bemutatása, magát az eszményt azonban a történet nem kérdőjelezi meg. Az eredetivel való összevetés, a lehetséges párhuzamok tehát arról tanúskodnak, hogy Kis János az átdolgozás során egy olyan szövegvilág meg-alkotására törekedett, amelyet *lehet* a korabeli irodalmi és társadalmi jelenségekre való reflexióként olvasni.

¹⁴² *Uo.*, 49–50.

¹⁴³ CSOKONAI VITÉZ, 70. jegyzetben *i. m.*, 407.